

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΑΣ ΠΟΙΗΤΟΥ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ *

Υ Π Ο
ΝΙΚΟΛΑΟΥ Θ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ
Θεολόγου

Οἱ μελετῆται τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας εἰς τὰς ἐρεῦνας των διὰ νὰ ἐξακριβώσουν τὰς αἰτίας, αἱ ὁποῖαι προεκάλεσαν καὶ ἐδημιούργησαν τὸν ἐξαίρετον ἀνθρώπινον πολιτισμὸν, τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν τῶν κλασσικῶν χρόνων, παρετήρησαν, ὅτι μία αἰτία ἐκ τῶν κυριωτέρων ἦτο ὅτι προηγήθη τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς μία περίοδος ἐντόνου θρησκευτικότητος. Φρονῶ ὅτι ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ ἀλήθεια ἔχει ἰσχύν, ἀναλόγως, καὶ δι' ἄλλας ἱστορικὰς περιόδους¹.

Ἡ καλλιέργεια τῆς εὐσεβείας ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐδημιούργησε κυρίως τὸ θαῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, μίαν πτυχήν τῆς ὁποίας θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα.

Ἐν ἀρχῇ θὰ ἐξετάσω δι' ὀλίγον τὴν σχέσιν θρησκείας καὶ τέχνης. Θὰ προσπαθῆσω κατόπιν νὰ παρουσιάσω μίαν ἰδεολογικὴν ἀνάλυσιν τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων καὶ τέλος θὰ παραθέσω δείγματα τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς εἰς τὴν τέχνην καὶ τὴν θεματολογίαν τοῦ ἔθνικοῦ μας ποιητοῦ.

* *

Θρησκεία εἶναι βεβαίως τὸ ὑπερβατικὸν αὐτὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ὃν ὑπέρτατον καὶ ἡ ρύθμισις τῆς βουλήσεως καὶ τῶν πράξεών του συμφώνως πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ ὑπερτάτου αὐτοῦ ὄντος. «Εἰς τὴν θρησκείαν, κατὰ τὸν Ἐγγελον, λύνονται πάντα τὰ αἰνίγματα τοῦ βίου, ἀποκαλύπτονται πᾶσαι αἱ ἀντιφάσεις τῆς διανοήσεως καὶ σιγοῦν αἱ λῦπαι»². Διὰ τῆς θρησκείας, δη-

* Ἡ παροῦσα Διάλεξις ἐγένετο τὴν 10ην Ἰανουαρίου 1971 εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» καὶ ἦτο ἡ πρώτη εἰς τὴν σειρὰν τῶν διαλέξεων, τὰς ὁποίας ὀργάνωσεν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐξ ἀφορμῆς τῆς συμπληρώσεως 150 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

1. Πρβλ. Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾱ, Ἐπτὰ κεφάλαια γιὰ τὴν ποίησιν (Ἀθήναι, 1935), σ. 46.

2. Π. Μ π ρ α τ σ ι ὡ τ ο υ, Ἡ θρησκευτικὴ πίστις τοῦ Δ. Σολωμοῦ. (Πανηγυρικὴ ὁμιλία εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τῆς 14-12-1957), εἰς π. «Ἀκτῖνες», τ. ΚΑ' (1958, σ. 49-59), σ. 50.

λαδῆ, ἱκανοποιεῖται πλήρως ὁ βαθύτερος πόθος τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀπολύτρωσιν. Καὶ δι' αὐτὸ «πλήρεις, ὀλοσχερεῖς ἄνθρωποι ἀποβαίνομεν τὸ πρῶτον διὰ τῆς θρησκείας. Ἔως τότε εἴμεθα σπέρματα μόνον, δυνατότητες ἀνθρώπου» λέγει ὁ Berggravn³. Τοῦτο κατ' ἐξοχὴν ἰσχύει διὰ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἡ ὁποία, ἐὰν ἐπιθυμῶμεν, μᾶς καθιστᾷ «τέκνα Θεοῦ» καὶ «οἰκίους τοῦ Θεοῦ»⁴.

Διὰ τῆς τέχνης ἐκφράζει ὁ καλλιτέχνης ἰδέας δι' αἰσθητῆς μορφῆς. Διὰ τῆς τέχνης, ὅπως καὶ διὰ τῆς ἐπιστήμης, προσπαθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπολυτρωθῆ, νὰ ἀνυψωθῆ δηλαδὴ πρὸς τὸ ἰδεῶδες, τὸ τέλειον, πρὸς τὸ «κάλλος», ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ τὸ φθαρτόν, τὸ παροδικόν, τὸ ψευδὲς καὶ τὴν ἀσχημίαν. Ὁ καλλιτέχνης (ὁ ποιητῆς) ἴσταται εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο κόσμων, τοῦ ἰδεώδους καὶ τοῦ πραγματικοῦ, τῆς πνευματικότητος καὶ τῆς αἰσθητικότητος. Διαισθάνεται καὶ ζῆ «ἐν πνεύματι» τὰ μυστήρια τῆς ἀνωτέρας καὶ πνευματικῆς σφαίρας, ἐνῶ αἰσθάνεται ταυτοχρόνως τὴν σκληρὰν πραγματικότητα. Ἡ τέχνη, ὅπως ἐλέχθη, εἶναι ἡ «πνευματοποίησις τῆς αἰσθητικότητος καὶ συγχρόνως ἡ αἰσθητοποίησις τῆς πνευματικότητος»⁵.

Ὅτι ὅμως ἡ Θρησκεία, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ Χριστιανισμός, ἐπιτυγχάνει, τὴν πλήρη ἀπολύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πνευματικὴν καὶ ὕλικὴν ἀτέλειαν τοῦ παρόντος κόσμου, τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπιδιώκει ἡ τέχνη, δηλαδὴ τὴν ἀπολύτρωσιν, ἀλλὰ δι' ἄλλων μέσων. Ἦδη εἰς τὸν κοινὸν σκοπὸν εὐρίσκομεν τὸν ἐσωτερικὸν σύνδεσμον μεταξὺ θρησκείας καὶ τέχνης⁶. Ἡ μία ἐπιτυγχάνει εἰς ἀπόλυτον βαθμὸν τοῦ σκοποῦ τῆς, ἡ ἄλλη ἀπλῶς εἰς σχετικὸν βαθμὸν⁷.

Δύναται βεβαίως ἐν παρόδῳ νὰ λεχθῆ, ὅτι, ἐὰν ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα ἡ ἀφιλόσοφος σκέψις ἢ ἡ λανθασμένη ἰδεολογία, δίδει τότε τὴν ἀφορμὴν νὰ δημιουργῆται σύγχυσις μεταξὺ θρησκείας καὶ τέχνης. Ὅσάκις ὅμως εἰς τὸ παρελθὸν συνηργάσθη ἡ θρησκεία μετὰ τῆς τέχνης, ἡ μία ἐπέτεινε τὴν ἄλλην καὶ ἐδημιούργησαν ἀμφοτέραι τὴν καλυτέραν ἔκφρασιν των. Τὸν σύνδεσμον αὐτὸν τὸν διακρίνομεν καὶ εἰς τοὺς μεγάλους ποιητάς, ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῶν συγχρόνων μας, τοῦ Ἑλλιοτ π.χ.

Ἄλλ' ἄς ἴδωμεν δι' ὀλίγων πῶς ἀντιλαμβάνονται τὴν σχέσιν θρησκείας καὶ τέχνης αἱ μεγάλαι διάνοιαι.

Ὁ μέγας ποιητῆς Goethe ἔγραφεν εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν φίλον του Eckerman «πᾶσα ἐποχὴ, εἰς τὴν ὁποίαν ζῆ βαθεῖα θρησκευτικότης, εἶναι γόνιμος καὶ μετ' εὐχαριστήσεως ἐρευνᾷ αὐτὴν ὁ ἱστορικός· τοῦναντίον δέ, πᾶσα ἐποχὴ,

3. E. Berggravn, Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας (Μετ. Ν. Ι. Λούβαρι. Ἀθήναι, 1946), σ. 208.

4. Ρωμ. γ' 16. Ἐφ. β' 19.

5. Π. Μπρατσιώτου, ἔνθ' ἄν.

6. Berggravn, ἔνθ' ἄν. σ. 160 ἐξ.

7. Πρβλ. ἔνθ' ἄν. σ. 138.

εις τὴν ὁποίαν ἡ θρησκεία δὲν κατέχει τὴν προσήκουσαν εἰς τὰς ψυχὰς (τῶν ἀνθρώπων) θέσιν τῆς, εἶναι ἀγονος καὶ ταχέως παρέρχεται αὐτὴν ὁ ἐρευνητῆς»⁸.

Ὁ "Αγγλος ποιητῆς Tennyson εἶπεν ὅτι τὸ ἀγαθόν, τὸ ἀληθές καὶ τὸ ὠραῖον «δὲν ἤμποροῦν νὰ χωρισθοῦν χωρὶς δάκρυα»⁹. ἐνώ ὁ Μιχαὴλ "Αγγελοσ¹⁰ καὶ ἰδίως ὁ Δάντης συνδέει ἀμέσως τὴν τέχνην πρὸς τὸν Θεόν, διότι, λέγει ὁ Δάντης, «ἡ τέχνη, τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐγγόνι»¹¹.

Ὁ μέγας μουσικὸς Ἰωάννης Μπάχ εἶπεν ὅτι «ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς μουσικῆς εἶναι μόνον νὰ τιμήσῃ τὸν Θεὸν καὶ νὰ ζωογονήσῃ τὸ πνεῦμά μας».

Θεωρῶ ὅμως ἀπαραίτητον νὰ ἀναφέρω τὰς σκέψεις τοῦ διασήμου γερμανοῦ αἰσθητικοῦ Βακενρόδερ. Οὗτος λέγει: «Δύο θαυμασίας γλώσσας γνωρίζω, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Δημιουργὸς κατέστησεν ἱκανοὺς τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐννοῶσι τὰ οὐράνια πράγματα, καθ' ὅσον εἶναι δυνατὸν τοῦτο εἰς πλάσματα ὑποκείμενα εἰς φθοράν. Αἱ δύο αὗται γλώσσαι ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τῆς ψυχῆς κατὰ διαφορετικὸν τρόπον ἀπὸ τὰς λέξεις· μὲ θαυμαστὸν τρόπον διεγείρουσιν αἴφνης ὅλην μας τὴν ὑπαρξίν καὶ ἀπτηχοῦν εἰς ἕκαστον νῆμα τῶν νεύρων, εἰς ἕκαστην σταγόνα τοῦ αἵματός μας. Καὶ μὲ τὴν μὲν μίαν ἐκ τῶν θαυμασίων τούτων γλωσσῶν ὁμιλεῖ ὁ εἰς Θεός, διὰ δὲ τῆς ἄλλης ἐλάχιστοι ἐκλεκτοὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς ἔχρισε διὰ τῆς χάριτός Του. Μὲ τὴν πρώτην γλώσσαν ἐννοῶ τὴν φύσιν, μὲ τὴν δευτέραν τὴν τέχνην»¹².

Ἐκ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τοὺς ζωγράφους Νικ. Λύτραν καὶ Νικ. Γκύζην. Ὁ πρῶτος ἔγραφεν «ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ ὠραῖον εἶναι ἡ γέφυρα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων». Καὶ ὁ Γκύζης εἶπεν ὅτι «ἡ τέχνη ἔχει σταλῆ ἐξ οὐρανοῦ πρὸς ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος». Ἐπίσης ἔλεγεν ὅτι «θὰ δοξάζω τὸν Θεὸν ἐνόσω μοῦ χαρίζει ἀκόμη τὴν δύναμιν νὰ προσκυνῶ τὴν ἀγίαν τέχνην».

8. E c h e r m a n n, Gespraech mit Goethe, εἰς Ν. Ι. Λούβαρι, Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἐν τῷ παρόντι (Ἀθῆναι, 1916), σ. 9. Καὶ ὁ K a l v e i t γράφει ὅτι «πᾶσα μεγάλη τέχνη οὐδέποτε εἶναι μόνον τεχνική, ἀλλὰ θέλει νὰ εἶναι ἔκφρασις τῆς ὑστάτης καὶ βαθυτάτης πραγματικότητος. Διὰ τοῦτο πάντοτε ἠντλησεν ἡ τέχνη τὰς βαθυτάτας αὐτῆς ἐμπνεύσεις ἐκ τῆς θρησκείας.» (P. Kalweit, Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. (Μετ. Ν. Λούβαρι, Ἀθῆναι 1936), σ. 41.) Ὁ ποιητῆς Βάγνερ βεβαίωι ὅτι «ἡ ὑψίστη τέχνη δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ προβῆ εἰς τὰς ἀποκαλύψεις αὐτῆς, ἐὰν ὡς βάσιν τῆς δὲν θέσῃ τὸ θρησκευτικὸν σύμβολον τελειοτάτης ἠθικῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ». (Ν. Λούβαρι, Ἡ θρησκεία τοῦ Βάγνερ, Ἀθῆναι, 1928, σ. 19.) Ὁ δὲ μέγας φιλόσοφος Κάντ ὑπεστήριξεν ὅτι τὴν τέχνην τοῦ Θεοῦ (τὴν φύσιν) οὐδεμία ἀνθρωπίνη τέχνη δύναται νὰ ὑπερβῆ. (Γρ. Παπαμιχαήλ, Αἰσθητικὴ καὶ Χριστιανισμός, εἰς π. «Ἐκκλ. Φάρος», τ. 14 (1915), σ. 439.)

9. They Cannot be Sundered Without Tears, εἰς Berggravn, ἐνθ. ἀν. σ. 164.

10. B e r g g r a v, ἐνθ. ἀν. σ. 160.

11. Κόλασις II, 105. (Μετ. Ν. Καζαντζάκη).

12. Γρ. Παπαμιχαήλ, Αἰσθητικὴ καὶ Χριστιανισμός, εἰς π. «Ἐκκλ. Φάρος», τ. 14 (1915, σ. 438-468), σ. 440-441.

Ὁ ἐθνικός μας ὁμως ποιητὴς Διονύσιος Σολωμὸς ἐξεφράσθη πολλάκις καὶ ποικιλοτρόπως. Διὰ τὴν ποίησιν γράφει: «Ἡ ποίησις (εἶναι) εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς θρησκείας»¹³ καὶ δι' αὐτὸν «ὅλα μιλοῦν γιὰ τὸ Θεόν»¹⁴. Συνεπῆς ὁ Σολωμὸς πρὸς τὴν θεωρίαν του αὐτὴν εἰς ἓνα σονέττο του λέγει: «Ἐκεῖνα τὰ τραγούδια... θὲ νὰ φθάσουνε στὸν Πλάστη τοῦ αἰθέρα μυρωμένα σὰν τὸν καπνὸ, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ λιβάνι. Θὰ λένε ὅλα τραγούδια γιὰ ἀγγέλους, θ' ἀποφεύγω τοὺς διεφθαρμένους ἀνθρώπους, ποὺ τοὺς εὐχαριστεῖ μονάχα ἡ ἄρμονία. Καὶ ἔτσι ὁ φτωχὸς στοχασμὸς μου, ποὺ συχνὰ ὑψώνεται θερμὰ στὸν οὐρανὸ, νὰ μὴν εἶναι ποτέ ἄστατος, μέσ' τὴν κακία καὶ μέσ' στὴν ἀρετή»¹⁵. Τέλος εἰς τοὺς Στοχασμοὺς του τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων», τοὺς ὁποίους θὰ ἀναλύσωμεν κατωτέρω, λέγει χαρακτηριστικῶς: «Τὸ ποίημα ἄς ἔχη ἀσώματη ψυχὴ, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὸν Θεόν, καὶ ἀφοῦ σωματοποιηθῇ...τέλος ἐπιστρέφει εἰς τὸν Θεόν»¹⁶.

*
* *

Μὲ αὐτὰς τὰς σκέψεις περὶ ποιήσεως ὁ ἐθνικός μας ποιητὴς συνθέτει τὰ ποιήματά του. Ὅλα τὰ ποιήματά του ἔχουν ἐν ἄρωμα πνεύματος, ὅλα σχεδὸν ἔχουν μίαν ὑπερκόσμιον πνοήν. Τὰ πλεῖστα τῶν ποιημάτων του ἔχουν σαφῶς καὶ ἐντόμως χριστιανικὸν πνεῦμα. Πρὸ ἐτῶν εἶχον ἐγγράφως ἀναπτύξει διὰ θετικῶν στοιχείων πόσον πολὺ ἐχρησιμοποίησεν ὁ Σολωμὸς τὴν Ἁγίαν Γραφήν εἰς τὸ ποιητικὸν του ἔργον. Ἐλεγον τότε τὰ ἐξῆς: «Ὁ Δ. Σολωμὸς ἐνῶ ἐγκατέλειπεν εἰς ἡμᾶς μικρὸν εἰς ἕκτασιν ἔργον, καὶ ἡμιτελὲς ἐν μέρει ὡς πρὸς τὴν μορφήν, χρησιμοποιοεῖ εἰς τοῦτο 250 περίπου γραφικὰ χωρία, δηλαδὴ ἀναλογίαν τὴν ὁποίαν δυσκόλως εὐρίσκομεν εἰς καθαρῶς θρησκευτικὸν ἢ θεολογικὸν ἔργον»¹⁷.

Πολλὰ ἐκ τῶν καλυτέρων ποιημάτων του ἐκφράζουν ταυτοχρόνως τὴν πίστιν τοῦ ποιητοῦ μας πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀφοσίωσίν του πρὸς τὴν πατρίδα, ὅπως ὁ Ὑμνος τῆς Ἐλευθερίας, οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι, ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης, ὁ Λάμπρος κ.ἄ.

Τρία ὁμως ἐκ τῶν καλυτέρων του ποιημάτων, ἔστω καὶ ἂν διεσώθησαν εἰς ἀτελῆ μορφήν¹⁸, ἔχουν ὡς κύριον θέμα τὸ πρόβλημα τῆς λυτρώσεως τῆς

13. Poesia, in servizio della religione. Εἰς Κ. Καιροφύλα, Σολωμοῦ, Ἀνέκδοτα ἔργα (Ἔκδ. Β', 1927), σ. 150.

14. ΚΡ 2. (Βλέπε *Συνημῆσεις εἰς τὸ τέλος, σελ. 178*).

15. ΕΔ 20.

16. Ἐπ Στ. § 13. Καὶ ἰδὲ *Επιγράμμα* α.Ι... Fraser (ἔπου συνδέει τὴν πίστιν καὶ τὴν τέχνην). Περισσότερα ἰδὲ Ν. Μπουγάτσου, Ἡ ἰδεολογικὴ ἐπίδρασις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ Διον. Σολωμοῦ (Ἀθήναι, 1958), σ. 10-12.

17. Ν. Μπουγάτσου, Ἰδεολογικὴ κ.λ.π. ἐνθ. ἀν., σ. 32.

18. Ἡ ἀτέλεια τῆς μορφῆς τῶν καλυτέρων ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἓνα πρόβλημα διὰ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὸν Σολωμόν. Ἐπροτίμησεν ὁ ποιητὴς νὰ μὴ τὰ τελειοποιήσῃ,

άνθρωπίνης ψυχῆς, δηλαδή μεταφυσικά καὶ θρησκευτικά προβλήματα. Τὰ ποιήματα τούτα εἶναι οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι, ὁ Πόρφυρας καὶ ὁ Λάμπρος.

Τὰ ὅρια μᾶς ὀμιλίας, δυστυχῶς, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάλυσιν ὄλων τούτων. Κατ' ἀνάγκην θὰ περιορισθῶ μόνον εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν. Εἰς τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους.

* * *

Τὸ ποίημα αὐτό, ὡς γνωστόν, ἔχει ὡς θέμα ἓν χαρακτηριστικὸν ἐπεισόδιον ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν, τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογίου καὶ μᾶς περιγράφει ταυτοχρόνως τὸν ἀγῶνα τῶν πολιορκημένων πρὸς λύτρωσιν (πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν) καὶ ἀπελευθέρωσιν.

Οἱ «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι» διεσώθησαν εἰς τρία ἡμιτελῆ Σχεδιάσματα· σκόρπιοι στίχοι θὰ ἔλεγα, εἰς τρεῖς ομάδας. Μερικοὶ ἐκ τῶν στίχων αὐτῶν διεσώθησαν καὶ εἰς δύο ἕως πέντε παραλλαγὰς. Τὸ πρῶτον μάλιστα ἐκ τῶν Σχεδιασμάτων του εἶναι κατὰ τὸν Πολυλά «εἶδος προφητικοῦ θρήνου», χρησιμοποιοεῖ δηλαδή ὁ Σολωμὸς ὡς πρότυπον τοὺς Θρήνους τοῦ Προφήτου Ἰερεμίου, εἰς ἕξ μάλιστα σημεῖα μᾶς ὑπενθυμίζει καὶ τὰς ιδέας τοῦ Ἰερεμίου. Διεσώθησαν ἐπίσης αἱ πολύτιμοι σκέψεις-Στοχασμοὶ τοῦ Σολωμοῦ ἐπὶ τοῦ ποιήματος καὶ τέλος τὰ λίαν διαφωτιστικὰ σχόλια μαθητοῦ του καὶ φίλου του, τοῦ ποιητοῦ Ἰακώβου Πολυλά, τὰ ὅποια ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν.

Θὰ προσπαθῆσω νὰ σᾶς παρουσιάσω μίαν ιδεολογικὴν ἀνάλυσιν-διάγραμμα χρησιμοποιοῦν ὅλα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα. Εἶναι δὲ ἀπαραίτητος μία ιδεολογικὴ ἀνάλυσις, διότι ἐκτὸς τῆς ἀτελοῦς μορφῆς του μᾶς παρουσιάζει 1)

διότι συνεχῶς ἔδιδεν εἰς αὐτὰ νέαν-καλυτέραν μορφήν εἰς τὰς λεπτομερείας (εἰς τοὺς στίχους) καὶ ἐν τούτοις δὲν ἦτο ὁ ἴδιος πλήρως ἱκανοποιημένος. (Πρβλ. Π. Α. Μιχελῆ, Ὁ ποιητὴς τοῦ ἔθνους (Ἐκδ. Ἐθνικοῦ Μετσ. Πολυτεχνείου, Ἀθήναι 1957), σ. 31). Ὁ Σολωμὸς ἐπεδίωξεν εἰς τὴν ζωὴν του καὶ εἰς τὴν τέχνην του τὸ τέλειον. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γιάννης Ἀποστολάκης γράφει, ὅτι «μόνος ὁ Σολωμὸς πῆγε καὶ βρῆκε τὶς δυσκολίες καὶ τὰ πραγματικὰ ἐμπόδια καὶ πολέμησε μαζί τους». Ἐὰν τὰ ἐπαρουσίαζεν ὅμως ὡς πλήρη, ἐνῶ δὲν θὰ ἦσαν ἀντιληπταὶ αἱ ἀτέλειαι τῶν ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστας του, ὁ ποιητὴς δὲν θὰ ἱκανοποιούσε τὸν ἑαυτόν του. Φρονῶ, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν ψυχολογίαν τοῦ ποιητοῦ ἀπὸ τοὺς στίχους του διὰ τοὺς ἥρωάς του:

«Ἀγάπη κι' ἔρωτας καλοῦ τὰ σπλάχνα τους τινάζουν·

» τὰ σπλάχνα τους κι' ἡ θάλασσα ποτὲ δὲν ἤσυχάζουν».

Ὁ Σολωμὸς, δηλαδή, ἀντιμετώπιζε τὸ ψυχολογικὸν πρόβλημα παντὸς γνησίου χριστιανοῦ. Δὲν εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὰ ἔργα του, διότι τὰ συγκρίνει μὲ τὸ τέλειον, ἔστω καὶ ἂν ὁ κόσμος εἶναι ἐνθουσιασμένος μὲ αὐτά. Καὶ οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ὀριώτερα ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ τὰ ἀτελῆ εἰς τὴν μορφήν. Ὁ δὲ Πολυλάς θεωρεῖ τοὺς «Ἐλ. Πολ.» ὡς «τὸ κυριώτερον ἔργον τῆς ζωῆς» τοῦ Σολωμοῦ (Ἰ. Πολυλά, Προλεγόμενα VII). Καὶ ὁ Γ. Ἀποστολάκης γράφει διὰ τοὺς Ἐλ. Πολ. «Ὅσο κομματιασμένο κι' ἂν εἶναι, τὸ νόημά του δὲ θλόωσε καθόλου». Περισσότερα διὰ τὴν αἰσθητικὴν ἀνάλυσιν τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων ἰδὲ εἰς τὸ βιβλίον Γ. Ν. Παπανικολάου, Διον. Σολωμοῦ, Ἄπαντα, τ. 1ος (Ἀθήναι 1970), σελ. 497-583.

βαθείας ἐννοίας, ὑπὸ μορφὴν ἀπλῶν γεγονότων, σύνηθες φαινόμενον εἰς λογοτεχνικὰ ἀριστουργήματα καὶ 2) συνδέει καὶ συνθέτει πολλὰς καὶ ποικίλας ἐννοίας αἰωνίου ἀξίας, π.χ. πίστις-πατρὶς. Διὰ τὴν γίνω πληρέστερον ἀντιληπτός, ὡς ἀναφέρω ἐπ' αὐτῶν τὸ κείμενον τοῦ Σολωμοῦ: Τὸ ποίημα «ἄς ἐργάζεται ἀδιάκοπα γὰρ τὴν ἀληθινὴν οὐσία, ἀλλὰ εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ τὸ καταλάβουν εἰμὴ οἱ νῶες οἱ γυμνασμένοι καὶ βαθεῖς»¹⁹. Καὶ ἄλλοῦ· «Ἡ ἀπόλυτη ὑπαρξὴ τοῦ ποιήματος εἶναι πολυσήμαντη-μιὰ ἀπὸ ταῖς σημασίαις· ἡ μικρὴ γῆ [τὸ Μεσολόγγι]... Τοιοῦτοτρόπως μιὰ ἐνότης πολλῶν δυνάμεων φανερώνεται εἰς τὴν ἰσοζυγίαν τῶν μορφῶν. Τὸ νόημα εἶναι πάντα τὸ αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἕως τὸ τέλος»²⁰.

Ἀφορμὴ τῆς συνθέσεως τοῦ ποιήματος ἦτο τὸ Μεσολόγγι. «Ὁ μικρὸς κύκλος (γράφει ὁ Σολωμός), μέσα εἰς τὸν ὁποῖον κινεῖται ἡ πολιορκημένη πόλις, κάμε ὥστε νὰ ξεσπάξουν εἰς τὴν ἀτμόσφαιρά του τὰ μεγαλύτερα συμφέροντα τῆς Ἑλλάδος, γὰρ τὴν ὑλικὴ θέση, ὅπου ἀξίζει τόσο γὰρ ἐκείνους ὅπου θέλουν νὰ τὴν βασιλεύουν, ὅσο [καὶ] γὰρ ἐκείνους, ὅπου θέλουν νὰ τὴν ἀρπάξουν, -καὶ γὰρ τὴν ἠθικὴν θέση, τὰ μεγαλύτερα συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ὑπόθεσις δένεται μὲ τὸ παγκόσμιον σύστημα. Ἰδὲ τὸν Προμηθεά καὶ ἐν γένει τὰ συγγράμματα τοῦ Αἰσχύλου»²¹. (Παρακαλῶ ἐνθυμηθῆτε, ὅτι ὁ Αἰσχύλος εἶναι ὁ ἐντονώτερον θρησκευτικῶς ἐκφραζόμενος ἐκ τῶν ἀρχαίων τραγικῶν ποιητῶν).

Καθὼς προσέξατε, ἀφορμὴ εἶναι τὸ Μεσολόγγι, σκοπὸς ὅμως τὰ μεγαλύτερα ἠθικὰ συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ γράφει ὁ Σολωμός, «ὅπως ἐκεῖθε φανερωθῆ ἀπείραχτη καὶ ἄγια ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ Παράδεισος». Δι' αὐτὸ πρῶτος τίτλος τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» εἶναι «Τὸ Χρῆος». Αὐτὸν τὸν τίτλον ἔδωκεν ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός, τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀρχὴν²².

Ἄλλ' ὁ ποιητὴς μᾶς λέγει: «Εἰς τὸν πάτον τῆς εἰκόνας πάντα ἡ Ἑλλάδα μὲ τὸ μέλλον της»²³. Καὶ «ὁ θεμελιώδης ρυθμὸς ἄς στυλωθῆ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐθνικότητος καὶ ἄς ὑψώνεται κάθετα, ἐνῶ τὸ νόημα ἀπὸ τὸ ὁποῖον πηγάζει ἡ ποίησις, καὶ τὸ ὁποῖο(ν) αὐτὴ ὑπηρετεῖ, ἀπλώνει βαθμηδὸν τοὺς κύκλους του»²⁴. Προσωποποιεῖ δὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν περιγράφει μεγαλοπρεπῶς, ὡς νὰ μᾶς ἀπεικονίζῃ τὴν Θεοτόκον Παρθένον, εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ τέμπλου Ὁρθοδόξου Ναοῦ, ὀλίγον πρὸ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου (ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔθνους), τὸ Μ. Σάββατον, ὅτε δηλαδὴ ὁ ἱερεὺς μὲ τὰ δαφνόφυλλα προετοιμάζει τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ νικητοῦ, μὲ τὸν ἑορτασμὸν τῆς Ἀναστάσεως.

19. Ἐπ Στ § 4.

20. Ἐπ Στ § 12.

21. Ἐπ Στ § 15.

22. Ἐν. ἀν. § 7.

23. Ἐν. ἀν. § 8.

24. Ἐν. ἀν. § 5.

Ἴδου οἱ στίχοι τοῦ ἔθνικοῦ μας ποιητοῦ:

«Μητέρα μεγαλόψυχη στὸν πόνο καὶ στὴ δόξα,
 »κι' ἂν στὸ κρυφὸ μυστήριο ζοῦν πάντα τὰ παιδιὰ σου
 »μὲ λογισμό καὶ μ' ὄνειρο, τί χάρ' ἔχουν τὰ μάτια,
 »τὰ μάτια τοῦτα, νὰ σὲ δοῦν μέσ' στὸ πανέρμο δάσος,
 »ποῦ ξάφνου σοῦ τριγύρισε τ' ἀθάνατα ποδάρια
 »(κύττα) μὲ φύλλα τῆς Λαμπρῆς, μὲ φύλλα τοῦ Βαϊῶνε!
 »Τὸ θεϊκό σου πάτημα δὲν ἄκουσα, δὲν εἶδα.
 »Ἀτάραχη σὰν οὐρανός, μ' ὅλα τὰ κάλλη πῶχει,
 »ποῦ μέρη τόσα φαίνονται καὶ μέρη ἴναι κρυμμένα·
 »Ἀλλά, Θεέ, δὲν ἤμπορῶ ν' ἀκούσω τὴ φωνή σου,
 »κι' εὐθύς ἐγὼ τ' ἑλληνικοῦ κόσμου νὰ τὴ χαρίσω;»²⁵

Τὴν ἡρωϊκὴν αὐτὴν Ἑλλάδα-Πατρίδα τὴν συνδέει ὁ ποιητὴς πρὸς τὴν
 θεϊαν Ἑλευθερίαν καὶ πρὸς τὴν θρησκείαν διὰ τῶν ἐξῆς σκέψεών του:

«Ὅλα αὐτά, ὅσο μεγαλύτερα εἶναι καὶ πλέον διάφορα, εἰς τόσο ὑψηλότερο
 στυλοπόδι σταίνουσι τὴν Ἑλευθερίαν μεστὴν ἀπὸ τὸ χ ρ έ ο ς, δ η λ α δ ή, ἀ π'
 ὅ σ α π ε ρ ι έ χ ε ι ή Ἡ θ ι κ ή, ή Θ ρ η σ κ ε ι α, ή Π α τ ρ ί δ α»²⁶ κ.λ.π.

Τὸν δεσμὸν αὐτὸν τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ὕλην, τοῦ οὐρανοῦ πρὸς τὴν
 γῆν, τὸν ὁποῖον κατ' ἐξοχὴν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία μας ἐμπράκτως χρησι-
 μοποιεῖ, τὸν αἰσθάνεται ἐντόνως ὁ ποιητὴς καὶ τὸν ἐκφράζει μὲ ἰδικούς του
 τρόπους. Ἐκφράζει δηλαδὴ τὸν πνευματικὸν καὶ θεῖον κόσμον διὰ τῆς περι-
 γραφῆς τοῦ ὕλικου κόσμου. «Ἡ Μεταφυσικὴ, γράφει εἰς τοὺς Στοχασμούς
 τοῦ ὁ Σολωμός, ἐγίνε φυσικὴ»²⁷ καὶ εἰς στίχους:

«Τὰ μάτια δείχνουν ἔρωτα γιὰ τὸν ἀπάνω κόσμο
 »καὶ στὴ θωριά του εἶν' ὁμορφο τὸ φῶς τὸ μαγεμένο!»²⁸.

Καὶ σαφέστερον μᾶς λέγει:

«Τὸ ποίημα ἄς ἔχη ἀσώματη ψυχὴ, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὸν Θεόν,
 καὶ ἀφοῦ σωματοποιηθῆ... τέλος ἐπιστρέφει εἰς τὸν Θεόν»²⁹.

Δι' αὐτὸ ὁ Σολωμός τοὺς ἡρώας του τοὺς Μεσολογγίτας, τοὺς παρου-
 σιάζει νὰ ἀγωνίζονται εἰς τὸν παγκόσμιον πνευματικὸν ἀγῶνα καὶ ἐνθυμίζων
 τὸ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου: «Ὁ ἀντίδικος ὑμῶν διάβολος ὡς λέων ὠρυόμενος

25. Επ Γ' Ι, 1-11.

26. Επ Στ § 14.

27. Επ Στ § 10.

28. Επ Σχ Γ' 8, 12-13.

29. Επ Στ § 13.

περιπατεῖ ζητῶν τίνα καταπίη»³⁰ λέγει: «ᾧ γῆ [δηλαδὴ τὸ Μεσολόγγι, σεῖς Μεσολογγῖται] ὁ οὐρανὸς σὲ προσκαλεῖ, κι' ἡ κόλασι βρυχίζει»³¹.

Ποῖος ὅμως εἶναι ὁ ἀγὼν καὶ ποῖα εἰς δυσκολίας ἀντιμετωπίζου;

«Ὅλοι οἱ ἀνθρώπῳινοι δεσμοί, γράφει ὁ Σολωμός,—πατρός, ἀδελφοῦ, γυναικὸς— [εἶναι] ριζωμένοι εἰς τὴν γῆν, καὶ με' αὐτοὺς ὁ ἐνθουσιασμὸς τῆς δόξας. Τοὺς ἀρπάζεται ἡ γῆ [τὸ Μεσολόγγι], καὶ τοιουτοτρόπως ἀναγκάζονται νὰ ξεσκεπάσουν τὰ βάθη τῆς ἀγιωσύνης τῆς ψυχῆς τους»³². Καὶ ἄλλοῦ γράφει: «Κύτταξε νὰ σχηματίσης βαθμηδὸν ὡσὰν μίαν ἀναβάθραν ἀπὸ δυσκολίας, τίς ὅποιες θὰ ὑπερβῶν, ἐκεῖνοι οἱ μεγάλοι», οἱ Μεσολογγῖται³³. Δηλαδὴ μίαν κλίμακα ἀπὸ «πειρασμοῦς»³⁴, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Σολωμός, ἐνθυμίζων τοὺς πειρασμοὺς τοῦ Κυρίου³⁵.

Ὁ Πειρασμὸς παρουσιάζεται εἰς τοὺς Μεσολογγίτας εἰς τρεῖς βαθμίδας, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τρεῖς κόσμους.

Πρώτη βαθμὶς πειρασμοῦ: Ὁ φυσικὸς κόσμος, ἡ ὕλική φύσις. Ὁ ἄνθρωπος με' τὰς σωματικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ὕλικὰς ἀπολαύσεις. Ἡ μία μορφή τοῦ πειρασμοῦ εἶναι ἡ πείνα. «Λαλεῖ πουλί, παίρνει σπειρί, κι' ἡ μάνα τὸ ζηλεύει. Τὰ μάτια ἡ πείνα ἐμαύρισε»³⁶. Δηλαδὴ ἡ πείνα «μπαίνει εἰς τὸν κύκλον ὡς ἐξωτερικὴ δύναμη, τὴν ὁποῖαν ὑπερνικοῦν [οἱ Μεσολογγῖται], καθὼς ὄλες τίς ἄλλαις»³⁷.

Ἡ ἄλλη μορφή εἶναι ἡ προκλητικότης πρὸς ὕλικὴν ἀπόλαυσιν, ἡ ὁποία δημιουργεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν ἰδίως τῆς ἀνοιξέως καὶ ἐμβάλλει τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου εἰς πειρασμοὺς. Ἐλαχίστους ἐκ τῶν ὠραίων στίχων τοῦ ποιητοῦ θὰ σᾶς ἀναφέρω:

«Ἔστησ' ὁ ἔρωτας χορὸ με' τὸν ξανθὸν Ἀπρίλη,
 »κι' ἡ φύσις ἤρε τὴν καλὴ καὶ τὴ γλυκεῖα τῆς ὥρα.
 »Μάγεμα ἡ φύσις κι' ὄνειρο στὴν ὁμορφίαν καὶ χάρι.
 »Νύχτα γιομάτη θαύματα, ἰύχτα σπαρμένη μάγια!
 »Γρέμ' ἡ ψυχὴ καὶ ξαστοχᾶ γλυκὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς»³⁸.

30. Α' Πέτρ. ε' 8.

31. Επ Στ Β' 57.

32. Επ Στ § 8.

33. Επ Στ § 14. Ἰδὲ καὶ Επ Στ Β' 43 «Σὲ βυθό...» κ.λ.π.

34. Επ Σχ Γ' 6 (τίτλος).

35. Μκτθ. δ' 1-11.

36. Επ Σχ Β' 1,3. Ἡ σύγκρισις μεταξὺ τῆς Μεσολογγίτισσας καὶ τοῦ πουλιοῦ, εἰς τὴν πείναν ἢ τὸν χορτασμόν τῶν παιδιῶν τῆς, καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἢ μὴ, ἐντείνει τὴν συναίσθησιν τῆς καταστάσεως τῆς Μεσολογγίτισσας.

37. Επ Στ § 16.

38. Επ Σχ Γ' 6. Β' 2.

Ἐπομένως, πρώτη βαθμὶς πειρασμοῦ: καὶ αὐτὴ ἡ φύσις μάχεται ἐναντίον τῶν Μεσολογγιτῶν.

Δευτέρα βαθμὶς πειρασμοῦ: Ὁ ἠθικὸς κόσμος· οἱ ἐχθροὶ περιγελοῦν τοὺς Μεσολογγίτας διὰ τὴν ἀδυναμίαν τους, λόγῳ τῆς πείνας, ὅταν ἕνας Μεσολογγίτης μὲ ἀδύνατη φωνὴ καλῆ τοὺς ἄλλους εἰς σύσκεψιν.

«Γέλοιο στὸ σκόρπιο στράτευμα σφοδρὸ γεννοβολιέται,
 »καὶ ἡ περιπαίχτρα ἡ σάλπιγγα μεσουρανὶς πετιέται·
 »καὶ μὲ χαρούμενη φωνὴ στὸ στήθος τὸ χορτάτο,
 »τ' ἀθόρυβο, τὸ δυνατὸ κι' ὄλο ψυχῆς γιομάτο,
 »βαρόντας γύρου, ὀλόγυρα, ὀλόγυρα καὶ πέρα,
 »τὸν ὁμορφο τρικύμισε καὶ ξάστερον ἀέρα·
 »τέλος μακρειαῖ σέρνει λαλιά, σὰν τὸ πεσοῦμεν' ἄστρο,
 »τρανὴ λαλιά, τρόμου λαλιά, ρητὴ κατὰ τὸ κάστρο»³⁹.

Ἡ προσβολὴ τῶν Ἑλλήνων ἐπιτείνεται μὲ «τὴν ἐνθύμησιν τῆς περασμένης δόξης» τοῦ ἔθνους⁴⁰.

Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ ὁ περίγελως τῶν ἐχθρῶν μὲ τὴν ἐπίτασίν του, ἡ πρώτη δηλαδὴ μορφή τοῦ δευτέρου πειρασμοῦ, ἐμφανίζεται νέα μορφή τοῦ αὐτοῦ πειρασμοῦ σκληροτέρα τῆς πρώτης. Ἐνῶ οἱ Μεσολογγίται ἠλπίζον νὰ ἔλθῃ βοήθεια ἀπὸ θαλάσσης, εἰσέρχεται ἀντὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, ὁ Τουρκικὸς στόλος. «Τότε, γράφει ὁ Σολωμός, ὁ ἐχθρὸς ἐξανανέωσε τὴν κραυγὴν, καὶ εἰς αὐτὴν ἀντιβόησαν αἱ νεόφθαστοὶ μέσα ἀπὸ τὰ καράβια» Τοῦρκοι. Δηλαδὴ ὄχι μόνον διπλασιάζεται ὁ ἐμπαιγμὸς, ἀλλ' ἀποκλείεται καὶ ἡ τελευταία ἐλπίς σωτηρίας.

Ἡ δευτέρα λοιπὸν βαθμὶς πειρασμοῦ εἶναι μία ἔντονος ἠθικὴ δοκιμασία μὲ δύο μορφάς.

Τρίτη βαθμὶς πειρασμοῦ: Ὁ πειρασμὸς διὰ τὴν πίστιν των. Ὁ ποιητὴς μὲ λιτότητα μᾶς λέγει:

«Ἐως ἐκείνη τῇ στιγμῇ οἱ πολιορκημένοι εἶχαν ὑπομείνει πολλοὺς ἀγῶνας... τώρα [ὅμως] ποὺ ἔχασαν κάθε ἐλπίδα, καὶ ὁ ἐχθρὸς τοὺς τάζει νὰ τοὺς χαρίσῃ τὴ ζωὴν ἂν ἀλλαξοπιστήσουν, ἢ ὑστερινὴ τους ἀντίστασις τοὺς ἀναδεικνύει Μάρτυρες»⁴¹ τῆς πίστεως, τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄλλοῦ γράφει: ὅταν «ἡ ψυχὴ τους ἔπλεε στὴν πίκρα καὶ ἐτρέκλιζαν ὡσὰν μεθυσμένοι, τότε ὁ ἐχθρὸς τοὺς ζητεῖ νὰ ἀλλαξοπιστήσουν. Ὁ ἅγιος Ἀγούστίνος, συνεχίζει ὁ Σολωμός,

39. Επ Σχ Β' 3,5-12.

40. Επ Σχ § 9.

41. Επ Σχ Β' 4. Ἴδὲ καὶ Επ Σχ Β' 57,2 «Ὁ οὐρανός...» κ.λ.π.

λέγει ὅτι ὁ Σταυρὸς εἶναι ἡ καθέδρα τῆς ἀληθινῆς σοφίας· ἐπειδὴ ὅσα ὁ Ἰησοῦς εἰς τρεῖς χρόνους ἐδίδασκε μὲ τὸ Εὐαγγέλιον, ὅλα τὰ ἀνακεφαλαίωσε τρεῖς ὥραις εἰς τὸ Σταυρόν»⁴².

Κύριοι, ἐπιτρέψατέ μου μίαν παρένθεσιν. Ὁ Σολωμὸς θεολόγος εἶναι ἢ κοσμικὸς ποιητής; Ὅχι, κύριοι, οὔτε θεολόγος, οὔτε κοσμικὸς ποιητής, ἀλλ' εἶναι ὁ ἐθνικὸς μας ποιητής. Καὶ ἡ ποιητικὴ του δημιουργία ἔχει ἐμφανῆ ἢ ἀφανῆ βάσιν τὴν πίστιν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του, ἔχει ὡς πηγὴν ἐμπνεύσεως τὴν Ἀγίαν Γραφήν, τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν. Κλείω τὴν παρένθεσιν καὶ συνοψίζω τὰς τρεῖς βαθμίδας πειρασμοῦ διὰ τοὺς Μεσολογιίτας. Ἡ φύσις, τὸ ἦθος, ἡ πίστις. Βαθμίδες ἐντεταγμέναι κατ' ἀξιολογικὴν καὶ χορονολογικὴν πρόδοον.

Π ὧ ς ἀ ν τ ι μ ε τ ὠ π ι σ α ν τ οὺ ς π ε ι ρ α σ μ οὺ ς ο ἰ Μ ε σ ο λ ο γ γ ῖ τ α ι ς ;

«Πολλοὶ ν' οἱ δρόμοι πῶχ' ὁ νοῦς», κατὰ τὸν ποιητὴν⁴³.

Ἴδου τὰ ὄπλα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀντιμετώπισαν τοὺς τρομεροὺς αὐτοὺς πειρασμούς.

«Κι' ἀνθίζει μέσα μου ἡ ζωὴ μ' ὅλα τὰ πλούσια πῶχει»⁴⁴.

Δηλαδή:

1) Μὲ πνευματικὰ μέσα.

2) «Μεγάλον πρᾶμα ἡ ὑπομονή...

» Ἀχ! μᾶς τὴν ἐπεμψε ὁ Θεὸς κλεῖ ἠθσαυροὺς καὶ κείνη»⁴⁵.

42. Επ Σχ § 8. Εἰς τὴν τρίτην αὐτὴν βαθμίδα τοῦ πειρασμοῦ θὰ πρέπη νὰ προστεθῇ ὅ,τι ὁ Πολυλᾶς ἀπέδιδεν εἰς τὸν Σολωμόν, τὸ ἐνθυμεῖται ἀπὸ μνήμης καὶ μᾶς ἀναφέρει. Δυστυχῶς δὲν ὑπῆρχεν οὐδὲν τὸ σχετικὸν εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ. Καὶ ἐν τούτοις ὁ Σολωμὸς «τὸ ἐθεωροῦσε ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ὀλίγα, ὡς ἔλεγεν, ὅπου εἶχε ἰπιτύχει τὴν ἐννοίαν τῆς τέχνης του». Ἴδου ἡ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ Πολυλᾶ. «Ἀπὸ αὐτῆ τῆ μυστικῆ διάθεσι τῆς γυναικὸς πιάνεται ὁ Πειρασμὸς ὅπως τὴν κάμη νὰ ξεκλίνη ἀπὸ τὴν θέσι, εἰς τὴν ὁποίαν αὐτὴ ὑψώθηκε καὶ βασιτεῖται μὲ τοὺς ἄλλους ἀγωνιστάδες. Ἐνῶ, εἰς ταῖς ὑστεριναῖς ὥραις, οἱ γυναῖκες κάθονται περίλυπαι καὶ σιωπηλαῖς, ξάφνου ἡ Μάρθα σκάει τὰ γέλια. Τότε μιὰ ἄλλη τῆς λέει: Τί κάνεις, ὦ καρδιογνώστρα; Ἐσύ, ὅπου δὲν σε εἶδαμε νὰ καλοκαρδίζεσαι οὔτε εἰς τὸν καιρὸ τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δόξας, τώρα γελᾷς, ἐνῶ ἐχάσαμε τὰ πάντα;» Καὶ ἡ Μάρθα· «Εἰς ἐκείνην τὴ στιγμὴ ἐπαρουσιάσθηκε εἰς τὸ πνεῦμα μου ὁ Πειρασμὸς, καὶ μοῦ ἔταξε νὰ μοῦ ξεσκεπάσῃ τὰ ἄπειρα μυστήρια τῆς πλάσης, ἀν ἐγὼ ἔστεργα ν' ἀφήσω τοῦτο τὸ χῶμα. Τοῦτο ἔκανε ὁ Πειρασμὸς, κ' ἐγὼ ἐκδίκησι τοῦ πῆρα». (Ἰ. Πολυλᾶ, Προλεγόμενα, XIV).

43. Επ Σχ Β' 54.

44. Επ Σχ Β' 17. Ἴδὲ καὶ τὸ Επ Σχ Β' 9, 8-9 «Γλυκειά...» κ.λ.π.

45. Επ Σχ Β' 7, 7.

3) 'Η ταπεινώσις:

«'Ανάξιε δουλε τοῦ Χριστοῦ, κάτου τὰ γόνατά σου»⁴⁶.

4) Τὸ «δόμοφρονες» τοῦ 'Αποστόλου Πέτρου⁴⁷.

«'Ιδέ, λέγουν, αἱ Μεσολογγίτισσαι κατὰ τὸν Σολωμόν, καὶ εἰς τὰ ὄνειρατα ὁμογνωμοῦμε, καθὼς εἰς τὴ θέληση καὶ εἰς ὅλα τ' ἄλλα ἔργα»⁴⁸.

5) 'Η ἀνάπτυξις τῆς ἀδελφότητος⁴⁹.

'Ο Σολωμὸς λέγει εἰς τοὺς Στοχασμοὺς του: «Οἱ ἀδελφοποιτοί. Μελέτησε τὴ φύση τῆς ιδέας (ἐννοίας) καὶ τὸ ὑπερφυσικὸ καὶ γεννητικὸ βᾶθος της, ἄς πετάξῃ ἔξω τὸ φυσικὸ μέρος, καὶ τοῦτο ἄς τεθῆ ἀβίαστα εἰς ὄργανα ἐθνικά»⁵⁰.

6) 'Η πνευματικὴ ἀσκησις.

'Ο Σολωμὸς γράφει:

« Θαυμάζω τίς γυναῖκες μας καὶ στ' ὄνομά τους μνέω.

» 'Εφοβήθηκα κάποτε μὴ δειλιάσουν...

» Γιατ' ἡ δύναμη δὲν εἶν' σ' αὐτὲς ἴσια μὲ τ' ἄλλα δῶρα.

» 'Απόψε, ἐνῶ εἶχαν τὰ παράθυρα ἀνοιχτά γιὰ τὴ δροσιά, μιὰ ἀπ' αὐτὲς, « ἡ νεώτερη, ἐπῆγε νὰ τὰ κλείσῃ, ἀλλὰ μιὰ ἄλλη τῆς εἶπε:

» "Ὅχι παιδί μου· ἄφησε νὰ μπῆ ἡ μυρωδιὰ ἀπὸ τὰ φαγητά, εἶναι χρεῖα » νὰ συνηθίσωμε»⁵¹.

Εἰς ἄλλην περίστασιν αἱ Μεσολογγίτισσαι, κατὰ τὸν Σολωμόν, καίγουν τὰ κρεβάτια των⁵², εἰς ἐκδήλωσιν ἀποφάσεως ἀσκητικῆς ζωῆς.

7) 'Η ἐπαγρύπνησις καὶ ἡ ἐγρήγορσις.

«Τὰ σπλάχνα μου κι' ἡ θάλασσα ποτὲ δὲν ἤσυχάζουν»⁵³.

Καὶ τέλος 8) 'Η Προσευχὴ· ἡ ὁλονυκτία, ἡ προσευχὴ σὲ ἐξωκκλήσι ἢ σὲ Βυζαντινὸν Ναόν.

46. Επ Σχ Β' 21. Σχετικῶς πρὸς τὴν ταπεινώσιν, ὁ Σολωμὸς νεώτατος συνεβούλευε τοὺς συμμαθητάς του τὰ ἐξῆς: «Νέοι συμμαθητάδες! Μάθετε τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀρετὴ, δίχως νὰ ὑπερφηανεύεσθε· καὶ δὲν θὰ ὑπερφηανευθῆτε, ἀν ἀλήθεια μάθετε τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀρετὴ». ('Ι. Πολυλά, Προλεγόμενα, II).

47. Α' Πέτρ. γ' 8. Πρβλ. Β' Κορ. ιγ' 11.

48. Επ Σχ Β' 7.

49. Α' Πέτρ. β' 17, ε' 5.

50. Επ Στ § 9. Πρβλ. Επ Σχ Β' 7,2. Γ' 2, 4. 13,3.

51. Επ Σχ Β' 7.

52. Επ Σχ Β' 10. Γ' 12, 2-4. 'Ιδὲ καὶ Επ Σχ Β' 9, 6. «'Αγάπη...» κ.λ.π.

53. Επ Σχ Γ' 9,1. Β' 9,6.

« Ἐτοῦτ' εἶν' ὕστερη νυχτιά· ὅλα τ' ἀστέρια βγάνει.
 » Ὀλονυχτίς ἀνέβαινε ἡ δέηση, τὸ λιβάνι»⁵⁴.
 « ...Καὶ με̅ λιβάνι δέχεται καὶ φῶτα τὸν καϊμό τους
 » ὁ στραυροθόλωτος ναὸς καὶ τὸ φτωχὸ ζωκκλήσι»⁵⁵.

Ὡστε οἱ Μεσολογγῖται ἀντιμετώπισαν τοὺς πειρασμοὺς διὰ ἑπτὰ διαφόρων τρόπων: 1) Μὲ πνευματικὰ μέσα, 2) με̅ τὴν ὑπομονήν, 3) με̅ τὴν ταπεινώσιν, 4) με̅ τὴν ὁμοφωνίαν (συμφωνίαν), 5) με̅ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος τῆς ἀδελφότητος, 6) με̅ τὰς πνευματικὰς ἀσκήσεις καὶ 7) με̅ τὴν ἐπίμονον προσευχήν.

Τί ἄλλο θὰ συνιστοῦσεν ὁ ἐξομολόγος, Ὁρθόδοξος ἱερεὺς, περισσότερο ἀπὸ τὸν ἐθνικὸν μας ποιητήν;

Ἴδοὺ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν πειρασμῶν:

- 1) Ἡ ἀξιοπρεπὴς ἀντιμετώπισις τῶν δυσκολιῶν.
 «Παράπονο χαμὸς καιροῦ σ' ὅ,τι κανεὶς κι' ἂν χάση»⁵⁶.
- 2) Ἡ ἐγκόσμιος ἀναγνώρισις τοῦ ἡρωϊκοῦ φρονήματος.
 «Παλληκαρᾶ, καὶ μορφονιέ, γειά σου, καλέ, χαρά σου!
 » Ἄκου! νησιά, στεριές τῆς γῆς, ἐμάθαν τ' ὄνομά σου»⁵⁷.
- 3) Ἡ ἐνίσχυσις τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλπίδος.
 «Τί μῶστειλες, χρυσοπηγὴ τῆς παντοδυναμίας;»⁵⁸
 «Θύραις ἀνοῖξτ' ὀλόχρυσες γιὰ τὴ γλυκειὰν ἐλπίδα»⁵⁹.
- 4) Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πικρῆς ζωῆς ὑπάρχει χαρὰ.
 «Γλυκειὰ κ' ἐλεύθερ' ἡ ψυχὴ σὰ νάτανε βγαλμένη,
 » κ' ὑψῶναν με̅ χαμόγελο τὴν ὄψη τῆ φθαρμένη»⁶⁰.
- 5) Ἡ πνευματικὴ ὅμως ἐπεγρύπνησις εἶναι συνεχῆς.
 «Πάντ' ἀνοιχτὰ πάντ' ἄγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου»⁶¹.
- 6) Μεγαλυτέρα κατανόησις τοῦ θεοῦ Πνεύματος.
 «Γιὰ νὰ μοῦ ξεμυστηρευθῇ τὰ αἰνίγματα τὰ θεῖα»⁶².

54. Επ Σχ Β' 9,1-2. (Πρβλ. Β' 60).

55. Επ Σχ Γ' 2,14-15.

56. Επ Σχ Β' 32.

57. Επ Σχ Β' 6, 7-8.

58. Επ Σχ Β' 34.

59. Επ Σχ Β' 6,25. Β' 41. 46.

60. Επ Σχ Β' 9, 8-9. Ἴδὲ καὶ Επ Σχ Β' 12,1. «Πολλὲς πληγές...» κ.λ.π.

61. Επ Σχ Β' 36.

62. Επ Σχ Β' 48.

7) Πνευματική ἐμβάθυνσις.

«Μέσ' στ' "Αγιο Βῆμα τῆς ψυχῆς»⁶³.

8) Αἱ ἐνέργειαι τοῦ παρόντος ἔχουν συνεπείας καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν.

«Στὸν κόσμον τοῦτον χύνεται καὶ σ' ἄλλους κόσμους φθάνει»⁶⁴.

9) Ἡ ἐξοικείωσις μὲ τὴν πιθανότητα τοῦ θανάτου καὶ ἡ πρόθυμος ἀναμονὴ τοῦ Παραδείσου.

«Ὅπου δὲ σκιάς Παράδεισο, καὶ τήνε χαιρετάει
»μὲ τοῦ φτεροῦ τὸ σάλαγο καὶ μὲ κανέναν ἦχο»⁶⁵.

Ἔστω ὁ Σολωμὸς ἀναφέρει ἐννέα συνεπείας τοῦ πνευματικοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν πειρασμῶν.

Οἱ Ἐλευθεροὶ Πολιορκημένοι εἶναι βεβαίως ἀπὸ τὰ ἀτελέστερα καὶ ὠραιότερα, τὰ πλέον δυσνόητα καὶ βαθύτερα ποιήματα τοῦ Ἐθνικοῦ μας ποιητοῦ. Ὁ Ἐθνικός μας ποιητὴς μᾶς παρουσιάζει τὸν ἀγῶνα τῶν πολιορκημένων Μεσολογιτῶν διὰ μίαν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἀπολύτρωσιν, ὄχι μόνον πολιτικὴν (ἐθνικὴν, διοικητικὴν), ἀλλὰ κυρίως ἠθικὴν καὶ τοὺς παρουσιάζει νικητὰς μὲ τὸ ἦθος τῶν καὶ τὴν «ἀγιωσύνην» τῶν. Δι' αὐτὸ τοὺς χαρακτηρίζει «ἐλευθέρους πολιορκημένους». Τὸ ποίημα τοῦτο προσεπάθησα νὰ τὸ καταστήσω προσιτόν, διότι δύναται νὰ μᾶς ὠφελήσῃ πνευματικῶς. Κατ' οὐσίαν, δηλαδή, διὰ τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» ἐξέφρασε μὲ καλλιτεχνικὴν μορφήν (ἀτελῆ ἔστω) τὴν ψυχὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅ,τι ἀκριβῶς ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς μὲ ἀφελῆ ποιητικὴν τέχνην ἔψαλλε:

«Γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν Ἀγίαν,
γιὰ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερίαν,
γι' αὐτὰ τὰ δύο πολεμῶ,
κι' ἂν δὲν τὰ ἀποκτήσω,
τὶ μ' ὠφελεῖ νὰ ζήσω;»

Ὁ Σολωμὸς εἶναι ὁ Ἐθνικός μας ποιητὴς, διότι μὲ τὴν τέχνην του ἐξέφρασε τὴν ψυχὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ.

* *

Ὁφείλω τώρα νὰ σᾶς παρουσιάσω δι' ὀλίγον τὴν σχέσιν τοῦ Ἐθνικοῦ μας ποιητοῦ πρὸς τὴν ζωὴν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας.

Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς, ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας ἐκ πατρὸς, ἐξεπαι-

63. Επ Σχ Β' 50. Ἴδὲ καὶ Επ Σχ Β' 9, 4-5 «Στὰ μάτια...» κ.λ.π.

64. Επ Σχ Β' 52.

65. Επ Σχ Γ' 11, 1-2.

δεύθη, ὅπως οἱ Ζακύνθιοι ἀριστοκράται. Ἡ ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας διαπαιδαγωγῆσις του ἀνετέθη εἰς τὸν Ὁρθόδοξον ἱερέα Νικόλαον Κασσιμάτην, ὁ ὁποῖος «σταλάζει τὴν εὐσέβειαν εἰς τὴν ψυχὴν του»⁶⁶. Ὁ Διονύσιος «ἐκ τῆς παιδικῆς ἤδη ἡλικίας συνεκινεῖτο ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ ἡ Ὁρθοδοξία, μάλιστα, τὸν εἶχε φέρει πλησίον πρὸς τὴν λογίαν παράδοσιν. Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ μὴ λαϊκὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἔμαθεν ἦσαν λόγια ἐκκλησιαστικά, προσευχαὶ καὶ ὕμνοι»⁶⁷. Διὰ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν ὑπάρχουσιν ἐνδιαφέρουσαι πληροφορίες τὰς ὁποίας παραλείπω. Ἡ ἀκρίβεια λεπτομερειῶν τινων ἐξ αὐτῶν ἡμφισβητήθη⁶⁸. Πάντως ὁ Διονύσιος ἦτο εὐσεβέστατος καὶ φιλακόλουθος⁶⁹.

Ὁ Σολωμὸς ἐδιδάχθη τὴν Ἱταλικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ Ἱταλοῦ ἐξορίστου Ρωμαιοκαθολικοῦ ἱερέως Don Santo Rossi. Κατὰ τὴν περίοδον τῶν δεκαετῶν σπουδῶν του εἰς τὴν Ἱταλίαν (11-21 ἐτῶν) ἐγνώρισε μεταξὺ ἄλλων ποιητὰς μὲ ἐντονον θρησκευτικὸν συναίσθημα, ὅπως τὸν Μαντζόνι καὶ τὸν Μόντι. Ἐξ ἐπιδράσεως τούτων⁷⁰ συνέθεσε τὴν μπαλλάντα *La Distruzione de Jerusalemme* (Ἡ καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ) καὶ τὴν περίφημον *Ode per Prima Messa* (Ὠδὴ γιὰ Πρώτη Λειτουργία), διὰ τῆς ὁποίας, 20 ἐτῶν νέος ὁ ποιητής, ἐξέφρασε τὴν βαθεῖάν του πίστιν καὶ δι' αὐτὸ τῆς «ἔδιδε μεγάλην σημασίαν» κατὰ τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπην.

Ὁ Σολωμὸς ἐδέχθη βεβαίως ἐπίδρασιν ἐκ τῆς ἐπαφῆς του μὲ ἐκλεκτοὺς παράγοντας τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς σκέψεως καὶ ζωῆς (ιερεῖς καὶ ποιητὰς). Ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν Ὠδὴν καὶ εἰς ἄλλα σονέττα του, συνταχθέντα εἰς τὴν Ἱταλικὴν γλῶσσαν. Ὅταν ὁμως ὁ Σπυρίδων Τρικούπης τὸν ἔπεισε καὶ ἀνέλαβεν ἐνσυνειδήτως, διὰ νὰ βοηθήσῃ μὲ τὸ

66. Π. Χι ὠ τ ο υ, Λόγος περὶ ἀποθανόντος Δ. Σολωμοῦ (Ζακύνθος, 1857), σ. 7.

67. Ν. Τ ω μ α δ ἄ κ η, Τὰ ἔργα τοῦ Διον. Σολωμοῦ (Ἀθήναι, 1954), σ. κζ'.

68. Ν. Τ ω μ α δ ἄ κ η, Φιλολογικά (Ἀθήναι, 1935), σ. XXIV-XXX, καὶ ὑποσημ. 72.

69. Ὁ Σολωμὸς ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἦτο εὐσεβὴς καὶ «ἐσύχναζε εἰς τὰς ἐκκλησίας» καὶ μάλιστα εἰς τὸν γειτονικὸν Ναὸν «τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Κουμούτη» ἢ «τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς», ὅπου, κατὰ μίαν ἀβεβαίαν πληροφορίαν γραίας, ἀπήγγελλε τὸ «Κύριε ἐλέησον, σφορσινὰ μὲ γλυκεῖα φωνή». Εἰς μεγαλυτέραν κάπως ἡλικίαν «διάβαζε τὸν Ἀπόστολο στὴν Παναγία τῶν Κουμούτων» καὶ ἐπέμενε νὰ τὸν ὀδηγήσουν εἰς τὸν Ναὸν διὰ νὰ μετᾶσῃ τῆς Ἱ. Ἀκολουθίας. Διηγοῦνται ἐπίσης ὅτι εἰς παιδικὴν ἡλικίαν ἐθλίβετο, ὅταν ἤκουε βλασφημίας καὶ ἐνίοτε δι' αὐτὸ διεπληκτιζέτο μὲ τὸν βλασφημοῦντα. Ἐπίσης ὅταν συνήγατο εἰς τὸ ἔδαφος ἀντικείμενον ἔχον τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὄχι μόνον ἀπέφευγε νὰ τὸ πατήσῃ, ἀλλ' ἐὰν ἦτο δυνατὸν τὸ ἐλάμβανε καὶ τὸ ἠσπάζετο. Ἀναφέρω μάλιστα καὶ τὸν ἐξῆς, εἰς παιδικὴν ἡλικίαν, διάλογόν του πρὸς τὸν πατέρα του: Ὁ μικρὸς Διονύσιος μόλις ἐπέστρεψεν ἐκ τοῦ Ναοῦ καὶ ὁ πατήρ του (ἀστεϊζόμενος προφανῶς) τὸν ἐρωτᾷ: «Παιδί μου, ποῦ ἦσουνα προτοῦ γεννηθῆς;» καὶ ὁ Διονύσιος «ἀδίστακτα καὶ μὲ παρρησία» ἀπαντᾷ: «εἰς τὸν νοῦν τοῦ Θεοῦ». (Τὰς παραπομπὰς τῶν ἀνωτέρω ἰδὲ Μ π ο υ γ ἄ τ σ ο υ, Ἰδεολογικὴ κ.λ.π., σ. 5).

70. Σύγκρισιν θρησκευτικότητος ποιημάτων τινῶν τῶν Μόντι καὶ Μαντζόνι πρὸς τῶν τοῦ Σολωμοῦ, ἰδὲ εἰς Ἡλ. Β ο υ τ ι ε ρ ἰ δ η, Σολωμὸς, Κριτικὴ μελέτη (Ἀθ. 1938), σ. 47-50.

ποιητικόν του έργου τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις του διὰ τὴν ἑλλειψιν ἐπαρκoῦς γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἤρχισαν νὰ ἀναθάλλουν τὰ βιώματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας ἐκ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς του ζωῆς.

Θεωρῶ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔπειτα Μητροπολίτου Κυθήρων Κωνσταντίνου Στρατούλη ὡς παραστατικὸν διὰ τὴν ὄλην του αὐτοαγωγὴν καὶ ὀρθόδοξον ἐκπαίδευσιν. Οὗτος τὸ 1857 εἰς «ἐπικήδειον» του διὰ τὸν Ἐθνικὸν ποιητὴν ἔλεγεν: Ὁ Σολωμὸς «ἐμόρφωσε τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας, τὸ ὕφος καὶ τὸ καλλιλογικὸν αὐτοῦ αἶσθημα ἐν πρώτοις ἐκ τῶν θεοδότων βιβλίων, ἐκ τῶν Προφητῶν ἰδίως, ἐκ τοῦ ἱεροψάλτου Δαυὶδ καὶ Ἄσματος Ἀσμάτων... ἐκ τῆς ἱερᾶς Δέλτου τῆς Νέας Διαθήκης... καὶ μάλιστα τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐξήντλει τὰς ποιητικὰς αὐτοῦ ἐμπνεύσεις. Ἐμελέτα δὲ ὡς εἴ τις ἄλλος τὸν οὐρανοφάντορα Βασίλειον, τὸν θεῖον Χρυσόστομον, τὸν βαθύνουν Γρηγόριον καὶ τοὺς θεοφιλήτους ποιητὰς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἱεροῦς Ὑμνοδοῦς Δαμασκηνὸν καὶ Κοσμάν, οὓς μετ' ἐπιστασίας ἀνέγνω. Τῆς θύραθεν παιδείας θώρακα περιεβλήθη τὴν ἱεράν, καθ' ὅσον αὕτη σχέσιν εἶχε μετὰ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ σπουδῶν. Τῷ ὄντι ἐγκρατέστατος ἦτο τῶν ἱερῶν γραμμάτων, ἔνθα εὗρισκε λειμῶνα πνευματικῆς νομῆς καὶ τρυφῆς»⁷¹.

Εἶπον προηγουμένως ὅτι ἐν σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ω ς ἐγένετο πνευματικὸς ὀδηγὸς τοῦ ἔθνους. Ἴδου λοιπὸν τί ἔγραφεν ὁ ἴδιος ὁ Σολωμὸς πρὸς τὸν Τερτσέτην: «Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ ἡμᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς ἀτομικῆς διανοίας μας ἐν δεδυσμένον ἑθνικᾶ»⁷².

Ὡστε ἀφοῦ ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ζάκυνθον ἤρχισε νὰ διατηρῆ ἐκ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐπιδράσεως μόνον ὅ,τι συνταυτίζεται πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον παράδοσιν καὶ δὲν ἀντίκειται πρὸς τὰ θρησκευτικὰ του βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἐκ τῆς Ὀρθοδόξου δηλοδὴ ἐκκλησιαστικῆς του ζωῆς.

Κατ' ἀρχὰς ἐπιτρέψατέ μου νὰ θίξω ἀπλῶς ὅ,τι δι' ἐπιστημονικῆς ἀνακοινώσεώς μου ἀνέπτυξα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τὸ 1957⁷³. Ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ὑμνογραφία ἐδημιούργησαν μίαν αἰσθητικὴν ἀγωγὴν καὶ μίαν ὑποσυνείδητον προετοιμασίαν διὰ τὴν μετέπειτα συνειδητὴν καλλιέργειαν τῶν σχημάτων τοῦ λόγου, τὰ ὅποια κατ' ἐξοχὴν χρησιμοποιεῖ ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ὑμνογραφία. Τὰ σχήματα ταῦτα τοῦ λόγου εἶναι ἰδίως ἡ παλλιλογία καὶ ὁ παραλληλισμὸς.

Ἐπέδειξα ὅτι εὕρισκομεν τὰ σχήματα αὐτὰ τοῦ λόγου καὶ εἰς ὅλα τὰ ποιη-

71. Κ. Σ τ ρ α τ ο ὕ λ η, Λόγος ἐπικήδειος εἰς τὸν...Δ. Σολωμὸν (Ζάκυνθος, 1857), σ. 7.

72. Ἀ. Μά ν ε σ ι, Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Σολωμοῦ, εἰς περ. «Παναθήναια», τ. 3 (1903), σ. 247.

73. «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τ. 32 (1957), σ. 131-135. Ἴδὲ καὶ τὴν μελέτην «Ἡ λογοτεχνικὴ ἐπίδρασις τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ Διον. Σολωμοῦ», εἰς π. «Ἀθηνᾶ», 1957. (Καὶ εἰς ἀνάτυπον).

τικὰ ἔργα, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς ἔχουν σχέσιν καὶ ἐπίδρασιν ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν, Ἐκκλησιαστικὴν καὶ ἐπομένως γνησίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν⁷⁴. Ἐξ αὐτῶν ἀναφέρω τὰ Δημοτικὰ Τραγοῦδια καὶ τοὺς ποιητὰς Κώσταν Κρυστάλλην καὶ Ἀριστοτέλην Βαλαωρίτην.

Διὰ τὰ σχήματα τοῦ λόγου τοῦ Σολωμοῦ ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω τὰ ἐξῆς παραδείγματα:

1) Ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Ψαλμῶν⁷⁵:

«Αἰνεῖτε αὐτὸν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ.

»Αἰνεῖτε αὐτὸν πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτοῦ» κ.λ.π.

2) Ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ὑμνογραφίαν⁷⁶:

«Χαῖρε δι' ἧς ἡ χαρὰ ἐκλάμψει

»χαῖρε δι' ἧς ἡ ἀρὰ ἐκλείψει.

»Χαῖρε τοῦ πεσόντος Ἀδάμ ἡ ἀνάκλησις.

»Χαῖρε τῶν δακρύων τῆς Εὐας ἡ λύτρωσις» κ.λ.π.

3) Ἀπὸ τὸν Σολωμόν:

»Σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν κόψι, τοῦ σπαθιοῦ τὴν τρομερή.

»Σὲ γνωρίζω ἀπὸ τὴν ὄψι, ποῦ μὲ βιά μετράει τὴ γῆ»⁷⁷.

»Κόσμε ψεύτη! Τὲς κόρες τὲς μαῦρες κατατρέχεις, ὅσο εἶναι ζωντανές.

»Σκληρὲ κόσμε! Καὶ δὲν τοὺς λυπᾶσαι τὴν τιμὴ, ὅταν εἶναι νεκρές»⁷⁸.

»Σιωπὴ τὰ σήμαντρα ὅπου τὰ κλάψαν.

»Σιωπὴ τὰ σύνεργα, ὅπου τὰ θάψαν.

»Σιωπὴ τὰ ψάλματα τὰ λυπηρά»⁷⁹.

»Ἀκούω κούφια τὰ τουφέκια. Ἀκούω σμίξιμο σπαθιῶν.

»Ἀκούω ξύλα. Ἀκούω πελέκια. Ἀκούω τρίξιμο δοντιῶν»⁸⁰.

74. Κ. Κρυστάλλης, Ἀ. Βαλαωρίτης, Ἰ. Τυπάλδος. Ἰδὲ εἰς ἀνάτυπον π. Ἀθηνᾶ, σ. 49. ὑποσ. 2.

75. Ψαλ. ρημ' 2.

76. Ἀκάθιστος Ὑμνος, οἶκος Α'.

77. Ὑμν. Ἐλ. στ. 1.

78. Ἡ Φαρμακ. στ. 7.

79. Λάμπρος, Τρελ. Μαν. 7 συμπλήρ. Καὶ

«Γκλάν, γκλάν, τὰ σήμαντρα τῆς ἐκκλησίας,
»γκλάν, γκλάν οἱ ἀντίλαλοι τῆς ἐρημίας». (Λάμπρος 19, 20.23.29).

80. Ὑμν. Ἐλ. 44.

*
* *

Τί νά εἶπω ὅμως διὰ τήν ἰδεολογίαν τοῦ Σολωμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι καθαρώς χριστιανική, ὅπως ἀπέδειξα δι' ἄλλης εἰδικῆς μελέτης μου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἰδεολογική ἐπίδρασις τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἔθνικοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ»⁸¹;

Ἀπλῶς διὰ νά γίνῃ ἀντιληπτόν, ὅτι ὁ ποιητὴς μας εἶχε πλήρη συνείδησιν καὶ ἐξάρτησιν μετὰ χαρᾶς ἐκ τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, σᾶς ἀναφέρω τοὺς λόγους του: Εἰς τὸ τέλος τοῦ «Διαλόγου» του γράφει, χρησιμοποιοῦν τὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου «ὁ ἥλιος μὴ ἐπιδυέτω ἐπὶ τῷ παροργισμῷ ὑμῶν»⁸². «Θυμῆσου τὰ λόγια τῆς θείας Γραφῆς· νὰ μὴ σ' εὕρη θυμωμένον ὁ ἥλιος ὅπου πεύτειν», λέγει ὁ Φίλος του πρὸς τὸν Ποιητὴν. Καὶ ὁ Σολωμὸς ἀπαντᾷ: «Ἀγιώτατα λόγια! Καὶ προσπαθῶ στὴ ζωὴ μου, νὰ τὰ θυμοῦμαι, ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον».

Κύριοι, τί περισσότερον κατ' οὐσίαν θὰ ἔλεγεν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος διὰ νά μᾶς προτρέψῃ νὰ μελετῶμεν καὶ νὰ ἐφαρμόζωμεν τὰ διδάγματα τῆς Ἀγίας Γραφῆς⁸³;

Δυστυχῶς ὅμως, ἂν καὶ πλειστάκις ὁ Σολωμὸς ἐκφράζεται ὡς ὁ καλύτερος θεολόγος, ποιητικῆ ἀδεία βεβαίως, ὑπῆρξαν Ἕλληνες φιλόλογοι, οἱ ὁποῖοι ἐχαρακτήρισαν τὸν ἔθνικόν μας ποιητὴν ὡς πανθειστήν.

Ὁ πανθεισμός, ὡς γνωστόν, ταυτίζει τὸν Θεὸν μὲ τὸν ὑλικὸν κόσμον καὶ παρουσιάζεται ὑπὸ δύο μορφάς: τὸν ὑλόφρονα πανθεισμόν καὶ τὸν ἰδεαλίζοντα πανθεισμόν.

«Πανθειστικὰς» δοξασίας ἀπέδωσαν εἰς τὸν Σολωμὸν ἰδίως ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος καὶ ὁ Ἄριστος Καμπάνης⁸⁴. Ὁ Μιχαλόπουλος, ἐκτὸς ἄλλων ἀο-

81. (Ἀθῆναι, 1958). Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ π. Θεολογία, 1958.

82. Ἐφεσ. δ' 26-27.

83. Ἀλλ' ὁ Σολωμὸς, μὲ τὴν χριστιανικὴν ταπεινοφροσύνην παραπονεῖται εἰς τὸν ὕμνον τῆς Ἐλευθερίας, (στρ. 118 ἐξ.) ὅτι δὲν ἔχει ἐξαιρετὸν ποιητικὴν ἰκανότητα διὰ τῶν ἐξῆς:

«Ἄ! γιατί δὲν ἔχω τώρα τὴ φωνὴ τοῦ Μωυσῆ;...
» Ἀκολουθεῖ τὴν ἀρμονία ἢ ἀδελφὴ τοῦ Ἀαρῶν,
» Ἡ προφήτισσα Μαρία μ' ἕνα τύμπανον τερπνόν».

Ἄλλὰ καὶ ἐδῶ ἔχει μόνον ὀμιλεῖ ὡς θεολόγος, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὑποσημειώνει τὴν παραπομπὴν εἰς τὴν Βίβλον, καὶ γράφει «Ἐξοδος Κεφ. 15ον».

Εἰς δὲ τὸ ἔργον του ἡ «Γυναῖκα τῆς Ζάκυνθος» ὁ ἴδιος μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν ὄλην ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν. Μᾶς παρουσιάζει κάποιον ἱερομόναχον Διονύσιον, ὁ ὁποῖος λέγει διὰ τὴν ποίησιν τοῦ Σολωμοῦ ὅτι «ἂν καλὰ μου καὶ μαθημένος στὴν ποίησιν τῆς Θεῆς Γραφῆς, δὲν τὴ βρῖσκω κακὴ».

84. Πρῶτος ὁ Γ. Καλοσγοῦρος λέγει, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Σολωμοῦ «ἐγίνε ἰδεολογικὸς πανθεισμός».

ρίστων ἐκφράσεων καὶ γενικότητων, φέρει ὡς ἐπιχειρήματα τὰ ἐξῆς: 1) Τὴν προφορικὴν ἔκφρασιν τοῦ Σολωμοῦ· «ἂν δὲν ὑπάρχει Θεὸς τί ὑπάρχει;». Ἀλλὰ ἡ ἔννοια τῆς ἐκφράσεως αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν πάσης ὑπάρξεως. Δύναται δὲ καὶ ὁ πιστότερος θεολόγος νὰ διατυπώσῃ δι' αὐτῆς τῆς ἐκφράσεως τὸ διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς ἐπιχείρημά του. 2) Ἀναφέρει χωρίον τοῦ Σολωμοῦ, τὸ ὁποῖον περιέχει μυστικοπαθεῖς ἐκφράσεις καὶ προσωποποιήσεις ἀστέρων, ἀλλ' ὄχι πανθειστικὰς ἰδέας. 3) Ἀναφέρει δύο δίστιχα ἐκ τοῦ «Λάμπρου», εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως οὐδὲν ὑπάρχει πανθεισμός, ἀλλ' ὠραία περιγραφή τῆς νυκτὸς καὶ τῶν συναισθημάτων τῆς Μαρίας, ἐνῶ εἰς τὸν προηγούμενον στίχον ἐκφράζεται σαφέστατα οὗτος ὡς χριστιανός.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Σολωμός, ὅπως καὶ πᾶς ποιητῆς, χρησιμοποιοεῖ τὸ σχῆμα τῆς προσωποποιίας, ἀλλὰ ἐκ τῶν συμφραζομένων καὶ τῆς ὅλης ἰδεολογίας τοῦ ποιητοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν εἰς ποῖον ποιητὴν εἶναι ἀπλοῦν σχῆμα λόγου καὶ ποῖος ἐκδηλώνει πανθειστικὰς, πολυθειστικὰς ἢ εἰδωλολατρικὰς δοξασίας. Εἶναι γνωστὸν ἄλλως τε ὅτι καὶ οἱ πλέον θρησκευτικοὶ ποιηταὶ χρησιμοποιοῦν τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς προσωποποιίας, ποιητικῇ ἀδείᾳ. Π.χ. ὅταν ὁ Ψαλμωδὸς λέγει:

»Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν....
 »Αἰνεῖτε Αὐτὸν ἥλιος καὶ σελήνη·
 »Αἰνεῖτε Αὐτὸν πάντα τὰ ἄστρα καὶ τὸ φῶς,
 »Αἰνεῖτε Αὐτὸν οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν»⁸⁵,

ἐκφράζεται πανθειστικῶς; Ὅχι βέβαια, διότι ἀπὸ τὴν ὅλην του ἰδεολογίαν ἀποκλείεται.

Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον ἐλέγχονται ὡς ἀστήρικτα τὰ περὶ πανθειστικῶν δοξασιῶν τοῦ Ἑθνικοῦ μας ποιητοῦ⁸⁶.

Ὁ Ἑθνικός μας ποιητῆς ὑπῆρξε χριστιανός, ὁ ὁποῖος προσεπάθησεν ὅσον ὀλίγοι νὰ κατανοήσῃ τὸν βαθύτερον πνευματικὸν κόσμον. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ἐξῆς στίχος του εἰς δύο παραλλαγὰς:

«Ἐνοιχτὰ πάντα κι' ἄγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου» ἢ
 «Πάντ' ἀνοιχτά, πάντ' ἄγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου»⁸⁷.

Οὗτος βεβαίως μᾶς ἐνθυμίζει τὴν προτροπὴν τοῦ Κυρίου· «Γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε, ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν»⁸⁸. Διὰ τὸν ὑπέροχον αὐτὸν

85. Ψαλ. ρμη' 1.3-4.

86. Διὰ τὸν ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Σολωμὸν πανθεισμόν ἰδὲ εἰς Ν. Μπουγάτσου, Ἡ ἰδεολογικὴ κ.λ.π., σ. 17, ὑπόσημ. 69.

87. Πόρφυρας 6,2. Ἑλ. Πολ. Β' 36.

88. Ματθ. κστ' 41.

στίχον ὁ καθηγητὴς Γιάννης Ἀποστολάκης ἔγραψε: «Στὴ γλῶσσα μας δὲν βρίσκεται ἄλλη καλύτερη φράσι ἀπ' αὐτή, γιὰ τὴ στάσι τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν πνευματικὸ κόσμον»⁸⁹.

Δυστυχῶς ὅμως καὶ αὐτὸς ὁ στίχος παρεξηγήθη. Ἰδίως ὁ Μᾶρκος Αὐγέ-ρης καὶ ὁ Κλέων Παράσχος ἐξ ἀφορμῆς αὐτοῦ χαρακτηρίζουσι τὸν Σολωμὸν ὡς μυστικιστὴν διάφορον καὶ ἀντίθετον τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Μυστικισμὸς εἶναι ἡ ἰκανότης τῆς καταδύσεως εἰς τὰ βάθη τοῦ συναισθή-ματος τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου, ἐνούμενος ὁ ἄνθρωπος μετὰ τοῦ θεοῦ ἐποπτεύει τὰ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν διάνοιαν ὄντα. Εἶναι δηλαδὴ εἰς τρόπον κατανοή-σεως τοῦ ὑπεραισθητοῦ, τοῦ θεοῦ καὶ ἀπροσίτου εἰς τὰς αἰσθήσεις τῶν ἀνθρώ-πων. Ἀλλὰ τὸ μυστικὸν στοιχεῖον εἶναι μία ἐκδήλωσις θρησκευτικῆ. «Οἱ αἱ μεγάλοι θρησκευτικοὶ προσωπικότητες ἐχρησιμοποίησαν τὸ μυστικὸν στοι-χεῖον, π.χ. ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, οἱ ἡσυχασ-ταὶ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ τόσοι ἄλλοι. Ἡ δὲ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία κατ' ἐξο-χὴν χρησιμοποιεῖ τὸν μυστικισμὸν ὑπὸ τὴν ὑγιεινέραν του μορφήν»⁹⁰. Ὁ Σολω-μὸς ἦτο βεβαίως μυστικιστὴς, ἀλλ' ἦτο χριστιανὸς μυστικιστὴς καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἐκδηλοῦται ὡς πράγματι Ὁρθόδοξος χριστιανός. Ἡ ὄλη του δὲ ἰδεολο-γία ἀποκλείει πᾶσαν ἀντιχριστιανικὴν ἐρμηνείαν τοῦ μυστικισμοῦ του.

Διὰ τὴν ἀντιληφθῶμεν τὸν ὑγιᾶ μυστικισμὸν τοῦ Σολωμοῦ ἀναφέρω τοῦτο μόνον, ὅτι ὡς τέλειον ἄνθρωπον θεωρεῖ τὸν σωματικῶς καὶ ψυχικῶς τέλειον⁹¹.

Ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Σολωμοῦ ὠλοκληρώθη διὰ τῆς ἐπιδρά-σεως ὅχι μόνον τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ λατρείας τῆς Ὁρθοδό-ξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκ-κλησίας, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ⁹² καὶ περιγράφει εἰς τὰ ποιήματά του, δὲν

89. Γ. Ἀποστολάκης, Ἡ ποίησις τῆς ζωῆς μας, εἰς Σολ. Ποιήματα, ἐκδ. Συλ. πρὸς Διάδοσιν Ὁφ. Βιβλίων, σ. 179.

90. Διὰ τὸν μυστικισμὸν γενικῶς καὶ διὰ τὸν ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Σολ. μυστικισμὸν ἰδὲ Ν. Μπουγάτσου, Ἡ ἰδεολογικὴ κ.λ.π., σ. 22-23 καὶ ὑπόσημ. 121.

91. Εἰς Φραῖζερ. Κρητικὸς 21,1. Ἐλ. Πολ. Β' 14.

92. Ἀναφέρει ὡς ἀρχηγὸν τῆς Ἐκκλησίας τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην (Ἰμν. Ἐλ. 135), ἐπίσης ἀναφέρει τὸν Σταυρὸν (Ἰμν. Ἐλ. 73, 89) καὶ τὸν Ναὸν τῆς Ἁγίας Σο-φίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ἰμν. Ἐλ. 113). Τὸ «σήμαντρον» τοῦ Ἐσπερινοῦ:

« Γλυκὸφωνο σήμαντρο
» ποὺ κρᾶζει ἀπ' τὸ σπίτι
» τὸν γέρον ἐρμίτη
» νὰ πῆ τὸ σπερνό...»

(Λάμπρος 18,30-35) καὶ γενικῶς τὰ «σήμαντρα» (Λάμπρος 19,20.23. 29). Ἀναφέρει τὰ «κυπαρίσσια» τοῦ κοιμητηρίου (Λάμπρος 19,3). Περιγράφει τὴν νεκρώσιμον ἐκκλησιαστι-κὴν Ἀκολουθίαν, ἐκτὸς τοῦ «εἰς Μοναχὴν» καὶ εἰς τὸ νεανικὸν του ποίημα «Ὁ θάνατος τοῦ Βισκοῦ». Χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «πετραχήλι» καὶ συντάσσει ἐμμέτρως τὸ «Αἶνιγμα» («πέτρα-χεῖλι»).

ἀναφέρω οὔτε τὸ θαυμάσιον ποίημά του «Εἰς Μοναχὴν» (τὸ ὅποῖον ἔχουν μελοποιήσει ὁ Μάντζαρρος καὶ ἐσχάτως ὁ ἐκλεκτὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς κ. Δ. Παναγιωτόπουλος-Κοῦρος, καὶ τὸ ὅποῖον δυστυχῶς ἡ κλεψύδρα δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ τὸ ἀναλύσω), οὔτε τὰς πολλαπλῶς ἐμφανεῖς ἢ συγκεκαλυμμένας ἀναφορὰς του εἰς τὴν Θεοτόκον Παρθένον⁹³, τὴν «Ἀντιφωνήτρα», ὅπως τὴν ἀναφέρει⁹⁴, οὔτε τὰς θαυμασίας καὶ μεγαλοπρεπεῖς περιγραφὰς σκηνῶν ἐκ τῆς Θείας Λειτουργίας⁹⁵. Ἐνδεικτικῶς καὶ μόνον ἀναφέρω ὅτι περὶ τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα ἔγραψεν⁹.

Ἄξιον πολλῆς προσοχῆς εἶναι ὅτι ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ εἰς τὴν ζωηρότητα καὶ πυκνότητα τῆς ἀπεικονίσεως ὑπὸ τοῦ Σολωμοῦ σκηνῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα. Ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι προοδευτικὴ. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἀυξάνεται ἡ χρῆσις τῶν σκηνῶν ἐκ τοῦ Πάσχα, μειοῦται-καταργεῖται, θὰ ἔλεγα-ἢ χρῆσις σκηνῶν ἐκ τῶν Χριστουγέννων.

Διὰ τὰ Χριστοῦ γεννα:

Ἄναφέρει εἰς τὸν Ὑμνον τῆς Ἐλευθερίας τὴν ἡμέραν τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου (τὰ Χριστοῦ γεννα) διὰ τῶν ἐξῆς:

93. Παραβάλλει τὴν Θεοτόκον πρὸς τὴν Ἑλλάδα (Ἑλ. Πολ. Γ' 1), συγκεκαλυμμένως τὴν ἀναφέρει, ὡς προστίτιδα τῶν ἀνθρώπων («Ψῆγματα Χρυσοῦ» § 1, εἰς Κ. Καιροφύλα, Σολ. Ἀνέκδοτα ἔργα, σ. 141-142), ὡς «φεγαροντυμένη» (Κρητ. 20-22) ἢ ὡς *La Donna Velata* (εἰς τὸ ὁμώνυμον ἰταλικὸν ποίημα), ἀναφέρει τὸν Εὐαγγελισμὸν (Ἀγνώστου ποιήματος, ἀποσπάσματα, 1) μιμεῖται τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον (Λάμπρος 18,2). Πρβλ. Ν. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν (Ἀθήναι, 1952), τ. 1ος, σ. 128.

94. Λάμπρος 19,21. «Ἀντιφωνήτρα πού 'ναι στοὺς δύστυχους παρηγοριά». Ἐννοεῖ τὸν Ἱ. Ναὸν τῆς Ἀντιφωνητρίας ἐν Ζακύνθῳ.

95. Ἄναφέρει γενικῶς τὸν ἐκκλησιασμὸν (Ἑλ. Πολ. 90-91) καὶ περιγράφει τὴν Μεγάλην Εἰσοδὸν (Ἑλ. Πολ. Β' 13). «Μνημνεύοντας» (Ἑλ. Πολ. Γ' 12 παραλ.) «μελετᾷ» (Ἡ καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν), «Μοσχολίβανα, ψαλμοὶ» εἰς τὰς ἑορταστικὰς Θ. Λειτουργίας (Μπάβρον 52, πρβλ. Ἑλ. Πολ. στρ. 91. 92 καὶ Εἰς Μοναχὴν 1). Ἄναφέρει τὴν Ἀγίαν Τράπεζαν καὶ τὴν Θ. Μετάληψιν «τ' ἅγιο Αἶμα τ' ἅγιο Σῶμα» (Ἑλ. Πολ. 91. 136) καὶ τὴν εὐλογίαν διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Πατριάρχου (Ἑλ. Πολ. 134). Πιθανῶς ἀπηρεῖ τὴν Εὐχὴν τῆς εὐλογίας τῶν Τιμίων Δώρων (τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ Ἱ. Χρυσοστόμου) εἰς τὰς στροφὰς 6.7.9 καὶ 10 τοῦ Μπάβρον (παρεστήκασι=ἴστεκώτουν, ὕμνον ἄδοντα=κι' ἔβγαίνε ὁ ψαλμὸς κ.λ.π.), ἐκτὸς βεβαίως τῆς λεπτομεροῦς περιγραφῆς τῆς Θ. Λειτουργίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς ὅλην τὴν *Ode per prima Messa*.

96. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἔχει ὡς κέντρον τῆς λατρευτικῆς τῆς ζωῆς τὸ Πάσχα, τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, ἐνῶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἢ Δυτικὴ Ἐκκλησία τονεῖ περισσότερον τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων. Ἡ διάκρισις δὲν εἶναι ἀπλῶς θεωρητικὴ. Ἐπενθυμίζω δύο στοιχεῖα ἐκδηλώσεως τοῦ πνεύματος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ὡς πρὸς τὴν διαφορὰν αὕτην. 1) Τὴν λαϊκὴν παροιμίαν περὶ τῆς χρονικῆς διαρκείας τῶν ἑορτῶν: «Τρεῖς τὰ Γέννα, τρεῖς τὰ Φῶτα κι' ἔξη τὸ Μεγάλο Πάσχα». Καὶ 2) τὰ πλούσια ἑλληνικὰ πασχαλινὰ ἔθιμα (κόκκινα αὐγά, ἀρνὶ σούβλας, χορὸς κ.λ.π.) καὶ τὴν ἔλλειψιν τῶν πράγματι ἑλληνικῶν Χριστουγεννιάτικων ἑθίμων.

«Μέρα π' άνθισαν οί λόγγοι, γιά τὸ τέκνον τοῦ Θεοῦ»⁹⁷.

Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ ἔκφρασις εἶναι ἀδύνατον νὰ μᾶς ὑποψιάσῃ τὴν πηγὴν τῆς. Καὶ ἐν τούτοις ὁ Σολωμός, ὡς νὰ ἦτο ὁ λεπτολόγος θεολόγος, ὁ γνωρίζων καὶ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην ἀπὸ στήθους, ὑποσημειώνει τὴν παραπομπὴν ἀπὸ τὸ κείμενον τῶν Ο' καὶ γράφει ἐπὶ λέξει: «Ἀγαλλιάσθω ἔρημος καὶ ἀνθίτω ὡς κρίνον». (Ἑσαίας κεφ. λε', 1).

Εἰς ἄλλο ποίημα γράφει διὰ τὸν Μπάυρον:

«Ποῦ θὰ πάῃ; -Στὸ Μεσολόγγι...

»τέτιο χῶμα ἀπ' τὴν ἡμέρα τὴ μεγάλη τοῦ Χριστοῦ,

»ποῦ εἶχε φέρει ἀπ' τὸν αἰθέρα τιμὴ ἑμᾶς καὶ δόξα Αὐτοῦ, (τοῦ Χριστοῦ)

»εἶν' ἱερὸ προσκυνητάρι...»⁹⁸.

Αὐτὰ διὰ τὰ Χριστοῦγεννα, ἐνῶ διὰ τὸ Πάσχα τὰ ἐξῆς⁹⁹:

Ἐναφέρω τὴν περιγραφὴν τῆς Καθόδου εἰς τὸν Ἄδην τοῦ Κυρίου τὴν ὁποίαν, ὡς γνωστὸν, χρησιμοποιοῦν οἱ Ὀρθόδοξοι εἰκονογράφοι διὰ τὴν ἀπεικόνισιν τῆς Ἀναστάσεως. Ἴδου ἡ περιγραφή ἀπὸ τὸ ποίημα «Λάμπρος». (Καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τραγικοῦ ἤρωος εἶναι πασχαλινόν):

«Μέρα εἶναι ἀγάπης· Ἄδης ἐνικήθη.

»Καίονται τὰ σπλάχνα, καίονται τὰ στοιχεῖα...

»Ὁ Οὐρανὸς Ἀλληλούϊα ἠχολογᾷ.

».....Ἀλληλούϊα ἐγὼ κι' ἐκείνη,

»ὅταν ἡ Πύλη ἀκούστηκε νὰ σπάῃ.

»Τί χλαλοῦ στὸν κάτω κόσμον ἐγίνη;

»ὁ περασμὸς τοῦ Λυτρωτῆ σφυρίζει»¹⁰⁰.

Δηλαδή ὁ Σατανᾶς, ὡς ὁ ὄφις «σφυρίζει» διὰ τὴν ἤτταν του πρὸς τὸν ἐρχόμενον εἰς τὸν Ἄδην θριαμβευτὴν Χριστόν.

Παραλείπω τὰ «δαφνόφυλλα» τοῦ Μ. Σαββάτου, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει εἰς τρία διάφορα ποιήματά του¹⁰¹, τὸ «Ἅγιο Φῶς» τῆς Ἀναστάσεως (εἰς δύο

97. Ὑμν. Ἑλ. 88.

98. Μπάυρον 49-52.

99. Ἰδὲ Π. Μ π ρ α τ σ ι ὶ τ ο υ, Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, εἰς π. Ἐκκλησία, τ. 30 (1953), σ. 129-135. Χ ρ υ σ ο σ τ ὶ μ ο υ (Παπαδοπούλου) Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Τὸ Πάσχα. Ἡ Ὑμνογραφία τῆς ἑορτῆς, εἰς ἐφ. Πρωτὰ, 12 Ἀπριλίου 1936.

100. Λάμπρος 25.

101. Ὑμν. Ἑλ. 134 καὶ σημ. 14. Ἑλ. Πολ. Γ' 6, Οἴτιο 8. Θεωρῶ χαρακτηριστικὴν, διὰ τὴν ἀκριβείαν καὶ ἐνσυνείδητον γνῶσιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὴν ὑπ' ἀριθ. 14 σημειώσιν τοῦ Σολ. εἰς τὸν Ὑμν. τῆς Ἑλ., τὴν ὁποίαν παραθέτω: «Οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας συνηθίζουσι νὰ σπέρνουσι δάφνας εἰς ταῖς Ἐκκλησίαις τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα».

ποιήματα¹⁰²) καὶ τὸ «φιλιὸν» τῆς Ἀναστάσεως¹⁰³, τὸν χαιρετισμὸν «Χριστὸς Ἀνέστη»¹⁰⁴ καὶ καταλήγω μὲ τὸ κλασσικὸν πλέον ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν «Ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς» τοῦ Λάμπρου:

«Χριστὸς Ἀνέστη! Νέοι, γέροι καὶ κόρες,
 »ὄλοι μικροὶ μεγάλοι, ἐτοιμαστῆτε·
 »μέσα σταῖς ἐκκλησίαις ταῖς δαφνοφόραις
 »μὲ τὸ φιλιὸν τῆς χαρῆς συμμαζωχτῆτε·
 »ἀνοῖξετε ἀγκαλιαῖς εἰρηνοφόραις
 »ὀμπροστά τοὺς Ἁγίους καὶ φιληθῆτε·
 »φιληθῆτε γλυκὰ χεῖλη μὲ χεῖλη,
 »πέστε Χριστὸς Ἀνέστη, ἔχθροι καὶ φίλοι.
 »Δάφναις εἰς κάθε πλάκα ἔχουν οἱ τάφοι,
 »καὶ βρέφη ὠραῖα στὴν ἀγκαλιά οἱ μανάδες·
 »γλυκόφωνα κυττῶντας ταῖς ζωγραφι-
 »σμέναις, εἰκόνες, ψάλλουνε οἱ ψαλτάδες·
 »λάμπει τὸ ἀσήμι, λάμπει τὸ χρυσάφι,
 »ἀπὸ τὸ φῶς ποὺ χύνουνε οἱ λαμπάδες·
 »κάθε πρόσωπο λάμπει ἀπ' τ' ἁγιοκέρι
 »ὀποῦ κρατοῦνε οἱ χριστιανοὶ στὸ χέρι».

*
 * *

Κύριοι, τελειώνω, ἀλλὰ ἐπιτρέψατέ μου νὰ καταλήξω μὲ τὴν ἐπαφὴ τοῦ Ἐθνικοῦ μας Ὑμνου:

»Ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένη τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά»¹⁰⁵.

Ὁ Σολωμὸς ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὴν Χριστιανικὴν ἐσχατολογίαν εἰς τὰ ποιήματά του μὲ τόσην ἄνεσιν, ποὺ ἐλάχιστοι εἰδικευμένοι Ὁρθόδοξοι θεολόγοι ἔχουν, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν θαυμασίαν ποιητικὴν εἰκόνα τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ (τὴν σχετικὴν περικοπὴν¹⁰⁶ ἀναγιγνώσκουμεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν μας, μετὰ τὴν περιφορὰν τοῦ Ἐπιταφίου τῆς Μ. Παρασκευῆς) παρουσιάζει τὴν Ἐλευθερίαν νὰ ἐξέρχεται «ἀπὸ τὰ κόκκαλα» τῶν Ἑλλήνων (ὑπονοῶν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐδημιούργησε τὴν ἔννοιαν τῆς Ἐλευθερίας) καὶ τώρα μὲ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 21 ξαναζῆ.

102. Μπάυρον 57. Ἑλ. Πολ. Β' 44.

103. Ὑμν. Ἑλ. 133. Μπάυρον 55. Λάμπρος 20.

104. Εἰς Μοναχὴν 2.

105. Ὑμν. Ἑλ. 2. 16. 74. 87.

106. Ἰεζεκιήλ λζ', 1-14.

Θεωρῶ ἀξιοπρόσεκτον ὅτι ὁ Σολωμὸς ἐξύμνησε τὴν Ἑλευθερίαν, τὴν Ἑλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, τὴν Ἑλληνικὴν Ἑλευθερίαν, ἀλλὰ τὴν Ἑλευθερίαν, δηλαδὴ τὴν προϋπόθεσιν ἑνὸς πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τὴν κατορθώσῃ ὅμως ἡ προσωποποιηθεῖσα Ἑλευθερία νὰ θριαμβεύσῃ ἐχρειάζετο θείας δυνάμεις. Ὁ ποιητὴς μας παρουσιάζει τὴν Ἐρησκείαν, ἡ ὁποία τῆς δίδει ἕνα φιλὶ καὶ μαζὺ εἰσέρχονται εἰς τὸν Ναὸν καὶ παρακολουθοῦν τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν¹⁰⁷. Δηλαδὴ μὲ ποιητικὴν εἰκόνα ἐξέφρασεν ὁ Ἐθνικὸς μας ποιητὴς τὴν πίστιν του ὅτι πηγὴ τῆς δυνάμεως τῆς Ἑλευθερίας καὶ πάσης προόδου τοῦ ἔθνους εἶναι ἡ Ἐρησκεία. Εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν φίλον του Τερτσέτην ἐκφράζει τὴν αὐτὴν περίπτου ἰδέαν διὰ τοῦ πεζοῦ λόγου: «Τότε τὸ μέλλον μας θὰ εἶναι μεγάλο, ἔγραψεν, ἂν ὅλα στηριχθοῦν εἰς τὴν ἠθικὴν, ... θὰ ἔχωμεν... μίαν ἠθικὴν ἀνεγένησιν τότε...»¹⁰⁸.

Κυρίαὶ καὶ κύριοι,

Ἡ Ἑλλὰς ἔχει μίαν πλουσίαν πνευματικὴν παράδοσιν καὶ δι' αὐτῆς ἐμεγαλούργησεν, δι' αὐτῆς ἀπηλευθερώθη. Ἡ Ἐρησκεία καὶ ἡ ἠθικὴ ἔδοσαν τὰς θείας δυνάμεις διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, διὰ τὴν Ἑλευθερίαν τῆς. Τὴν Ἑλευθερίαν αὐτὴν ἐξύμνησεν ὁ ἔθνικὸς μας ποιητὴς ὡς ἐξεληθοῦσαν ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ἐξύμνησεν ὡς ἐκφρασίαν τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς διὰ τῆς ὡραίας εἰκόνας τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ:

«Ἄπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένη τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερὰ
καὶ σὰν πρῶτα ἀνδρειωμένη χαῖρε, ὦ χαῖρε, Ἑλευθεριά!»

107. Ὑμν. Ἑλ. 89 ἐξ. 103 ἐξ.

108. Ἐπιστολὴ 25-3-1842, εἰς π. «Παναθήναια», τ. 18 (1909), σ. 260.

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΚΡ : Κ. Καιροφύλα, Σολωμοῦ, Ἀνέκδοτα ἔργα (Ἑκ. 2α, Ἀθῆναι 1927.) [Ἐ ἀριθμὸς δεικνύει τὴν σειρὰν τοῦ ποιήματος.]

ΕΔ : Δ. Σολωμοῦ, Ἀπαντα (Ζάκυνθος 1880. Ἑκδ. Δεβιάζη.) [Ἐ ἀριθμὸς δεικνύει τὴν σειρὰν τῶν ποιημάτων.]

Επ : «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι.»

Στ : «Στοχασμοί.»

Σχ : «Σχεδιάσμα.»